

Одного ранку, прокинувшись од неспокійного сну, Грегор Замза побачив, що він обернувся на страхітливу комаху. Він лежав на твердій, схожій на панцир спині і, коли трохи підводив голову, бачив свій дугастий, рудий, поділений на кільця живіт, на якому ще ледь трималася ковдра, готова щомиті сповзти. Два рядки лапок, таких мізерних супроти звичайних ніг, безпорадно метлялися йому перед очима.

"Що зі мною сталося?" — думав він. Це був не сон. Він лежав у своїй кімнаті, звичайній невеликій людській кімнаті, серед чотирьох добре знайомих стін. Над столом, на якому розкладено загорнуті кожен окремо візці сукна — Замза був комівояжер, — висів малюнок, що його він недавно вирізав з ілюстрованого журналу й заправив у гарну позолочену рамку. На малюнку зображено даму в хутряному капелюшку й хутряному боа. Дама сиділа рівно й виставляла глядачеві важку хутряну муфту, в якій її руки тонули по самі лікті.

Грегор перевів погляд на вікно, і від того, що погода така погана, — чути було, як тарабанить дощ по блясі на підвіконні, — йому стало зовсім сумно. "А що, коли б я ще трохи поспав і забув усі химери", — подумав він. Але про це було годі й згадувати, бо він звик спати на правому боці, а в теперішньому своєму стані не міг перевернутися. Хоч як він борсався, щоб перекинути своє тіло на правий бік, воно щоразу перекинувалося назад на спину. Він спробував, мабуть, усоте, заплющити очі, щоб не бачити, як дригаються його лапки, і перестав аж тоді, коли відчув у боці незнаний ще, легенький, тупий біль.

"О Боже, — подумав він, — який важкий фах я собі вибрав! День у день дорога. І так доводиться хвилюватись набагато більше, ніж на тій самій роботі дома, а тут ще ця жахлива їзда, морока з пересадками, нерегулярна, погана їжа, щораз нові, чужі, байдужі люди. А хай йому чорт! " Грегорові злегка засвербів живіт; він повільно підсунувся вище на

подушку, щоб легше було підвести голову, знайшов свербляче місце, вкрите незрозумілими йому білими цятками, і хотів почухатися однією лапкою, проте відразу одсмикнув її, бо по шкірі пішов мороз.

Він знову ліг як лежав. "Отак щодня вставати вдосвіта, то можна зовсім отупіти,— подумав він.— Людині треба висиплятися. Інші комівояжери живуть, як жінки в гаремі. Коли я, наприклад, десь перед обідом повертаюсь до готелю, щоб переписати укладені угоди, ці панове ще тільки снідають. Хай би я спробував так у свого шефа: миттю вилетів би з роботи. А втім, хтозна, може, мені було б краще. Якби я не тримався місця через батьків, то давно б кинув його; пішов би просто до шефа й сказав би йому геть усе, що думаю. Він би, певно, упав із своєї конторки! Дивна звичка — розмовляти зі службовцем згори вниз, сидячи на високій конторці. А підійти треба впритул, бо шеф недочуває. Ну, ще не все втрачено; як тільки я зберу грошей, щоб сплатити йому батьків борг — на це треба п'ять або й шість років, — то неодмінно так і зроблю. І буде по всьому. А поки що треба вставати, бо мій поїзд відходить о п'ятій".

І Грегор глянув на будильник, що цокав на скрині. Боже милостивий! Було пів на сьому, і стрілка неухильно рухалась далі, навіть перейшла за половину, наближалася вже до сорок п'ятої хвилини. Може, будильник не дзвонив? З ліжка було видно що він наставлений на четверту, тож неодмінно мав подзвонити. Так, але ж хіба можна не почути деренчання, від якого аж меблі дрижать? Виходить, що спав він хоч і не дуже спокійно, але, очевидно, міцно. Що ж тепер робити? Наступний поїзд ще о сьомій; щоб на нього встигнути, треба стрімголов бігти на станцію, а взірці ж ще не запаковано і сам він аж ніяк не відчувається бадьорим і моторним. І якби він навіть устиг на поїзд, все одно шеф буде лаятись, бо їхній кур'єр чекав на п'ятигодинний і давно вже повідомив про його прогул. Бо то такий шефів підлабузник, що нізащо не промовчить. А чи не зголоситися хворим? Ні, дуже незручно, та й підозріло, бо Грегор за свою п'ятирічну службу ще ні разу не хворів. Шеф неодмінно привів би лікаря із лікарняної каси, почав би дорікати батькам ледачим сином, не слухав би ніяких заперечень і послався б на лікаря, який узагалі всіх людей вважає за цілком здорових, тільки лінивих. Зрештою, хіба в цьому випадку він не

мав би слушності? Справді, Грегор був тільки надто сонний, хоч і пізно встав, а так почував себе цілком добре і навіть дуже хотів їсти.

Поки він усе це швидко обмірковував, ніяк не зважаючи на устатки з ліжка — будильник саме пробив три чверті на сьому, — у двері в головах у нього обережно постукали.

— Грегоре! — почувся голос: це була мати. — Уже сорок п'ять хвилин на сьому. Хіба ти не будеш їхати?

Лагідний материн голос! Та він злякався, коли почув свою відповідь. Це був, безумовно, його колишній голос, але з домішкою якогось болісного писку, що йшов ніби десь зсередини і що його годі було стримати. Через те слова можна було збагнути тільки першу мить, потім вони зливалися, ставали зовсім незрозумілими. Грегор хотів відповісти детально і все пояснити, однак, побачивши таке, сказав лише:

— Чую, чую, мамо, я вже встаю.

Мабуть, крізь дерев'яні двері зміна в Грегоровому голосі була непомітна, бо мати заспокоїлась і, човгаючи капцями, відійшла. Але ця коротка розмова звернула увагу всієї сім'ї на те, що Грегор чомусь і досі вдома, тож через хвилину в інші двері постукав уже батько — легенько, проте кулаком.

— Грегоре! Грегоре! — гукнув він. — Що сталося? — І за мить знову низьким голосом: — Грегоре! Грегоре!

А крізь треті двері тихенько покликала сестра:

— Грегоре, тобі погано? Може, тобі щось треба?

— Я вже готовий, — відповів Грегор обом разом, старанно вимовляючи слова і роблячи між ними паузи, щоб батько і сестра нічого не помітили.

Батько повернувся до свого сніданку, а сестра прошепотіла:

— Грегоре, відчини, прошу тебе!

Проте він і гадки не мав відчиняти — навпаки, радів, що за час своїх подорожей набув звичку навіть удома замикати на ніч усі двері.

Він хотів насамперед спокійно встати, одягтися й поснідати, а тоді вже обміркувати, що робити далі, бо бачив, що в ліжку нічого путнього не придумає. Грегор згадав, що не раз уже, прокидаючись уранці, відчував якийсь легенький біль, певне, від того, що незручно лежав, однак, коли вставав, усе миналося, тож він і тепер з нетерпінням чекав, що і сьогоднішні химери поволі минуться. А що зміна голосу — то тільки ознака сильної застуди, фахової хвороби комівояжерів, він нітрохи не сумнівався.

Скинути ковдру було легко: трохи надувся, і вона впала сама. А вже далі пішло важче, надто через те, що він став такий неймовірно широкий. Щоб підвестися, потрібні були руки і ноги, а Грегор мав натомість лише багато лапок, які безперестанку рухались і з якими він узагалі не міг упоратись. Коли Грегор хотів якусь зігнути, вона випростовувалась, а як, нарешті, йому таки щастило домогтися свого, інші, полишені самі на себе, тим часом прудко, судомно ворушилися. "Не треба тільки марно вилежуватися", — ска зав собі Грегор.

Спочатку він хотів зсадити з ліжка нижню частину свого тіла, але ця нижня частина, яку він взагалі ще не бачив і не мав про неї жодного уявлення, виявилася найнерухомішою. Він пробував кілька разів, і все марно, а коли, нарешті, майже розлютившись, з усієї сили закинув низ, то погано розрахував і з розгону вдарився об бильце. Різкий біль показав

Грегорові, що якраз нижня частина його тіла зараз, певно, і найчутливіша.

Тоді він спробував почати зверху і обережно обернув голову до краю ліжка. Це йому легко вдалося, і все тіло, хоч яке було широке й важке, повільно посунулось за головою. Та коли голова вже повисла в повітрі, Грегор злякався, що, як і далі так буде сунутись, то врешті впаде і хіба тільки дивом не поранить голови. А саме тепер він нізащо не повинен був знепритомніти; краще вже лишитись у ліжку. І Грегор пересунувся назад.

Однак, відпочиваючи після напруження і безпорадно дивлячись на свої лапки, які метлялися ще швидше й безладніше, він знову сказав собі, що не можна далі залишатися в постелі, а, якщо тільки є хоч найменша надія, найрозумніше буде пожертвувати всім, аби лиш звільнитися від ліжка. Але водночас він не забував нагадувати собі, що набагато краще ще і ще раз усе обміркувати, аніж чинити щось зопалу.

У такі хвилини він якомога пильніше дивився у вікно, проте, на жаль, у ранковому тумані, що заховав навіть протилежний бік вузької вулиці, не можна було набратися бадьорості та впевненості. "Уже сьома година, — сказав він сам собі, коли знову почувся дзвін будильника, — уже сьома година, а туман все ще стоїть". І декілька секунд він полежав спокійно, ледь дихаючи, немов чекав від повної тиші повернення дійсних і природніх обставин.

Потім він сказав собі: "Перед тим, як проб'є чверть на восьму, я повинен за всяку ціну остаточно залишити ліжку. Власне, на той час із контори вже прийдуть запитати про мене, бо контора відчиняється раніше сьомої". І він заходився виштовхуватися з ліжка, розгойдуючи тулуб рівномірно по всій його довжині. Якби він упав із ліжка, то, очевидно, не пошкодив би голову, різко піднявши її під час падіння. Спина ж видавалася достатньо твердою; при падінні на килим з нею, очевидно, нічого не могло статися. Більше всього хвилювала його думка про те, що тіло його впаде з гуркотом і це викличе за дверима якщо не жах, то, в усякому разі, тривогу. І все ж на це слід було зважитись.

Коли Грегор уже наполовину завис над краєм ліжка — новий спосіб був схожий скоріше на гру, ніж на обтяжливий труд, слід було тільки рвучко розгойдуватися, — він подумав, як би було все просто, коли б йому допомогли. Двох сильних чоловіків — він подумав про батька й слуг — було б достатньо; їм довелося б, тільки засунувши руки під випуклу його спину, зняти його з ліжка, а потім, нагнувшись зі своєю ношею, зачекати, доки він обережно перевернеться на підлозі, де його ніжки отримали б, слід думати, якийсь смисл. Але навіть якби двері не були зачинені, невже б дійсно довелося покликати когось на допомогу? Незважаючи на свою біду, він усміхнувся при цій думці.

Грегор ледве зберігав рівновагу при сильних порухах і вже ось-ось повинен був остаточно відважитися на падіння, коли з передпокою донісся дзвінок. "Це хтось із фірми", — сказав він собі і майже застиг, але проте його ніжки завелися гойдатися все швидше та швидше. За декілька секунд все затихло. "Вони не відчиняють", — сказав собі Грегор, віддаючись якійсь шаленій надії. Але потім слуги, як завжди, голосно пройшлися по передпокою та відчинили. Грегору достатньо було почути тільки перше вітальне слово гостя, щоб відразу взнати, хто він: це був сам пан керуючий. І чому Грегору судилося служити у фірмі, де найменший промах викликав найтяжчі підозри? Хіба її службовці були всі як один негідники, хіба серед них не стане надійного й чесного чоловіка, який, хоча й не віддав справі декілька ранкових годин, зовсім з'їхав з глузду від докорів совісті й просто неспроможний залишити постіль? Невже недостатньо було послати учня, — якщо такі розпитування взагалі потрібні, — невже обов'язково повинен був прийти сам керуючий і тим показати всій ні в чім не винній сім'ї, що розслідування цієї підозрілої справи під силу тільки йому? І більше від хвилювання, в яке привели його ці думки, ніж по-справжньому наважившись, Грегор з усіх сил рвонув із ліжка. Удар був голосним, але не оглушливим. Падіння дещо пом'якшив килим, та й спина виявилася еластичнішою, ніж думав Грегор, тому звук виявився глухим і не таким вже приголомшливим. Ось тільки голову він тримав недостатньо обережно й забив її, він потерся об килим, нарікаючи на біль.

— Там щось упало, — сказав керуючий у сусідній кімнаті ліворуч.

Грегор намагався уявити собі, чи може з керуючим трапитися дещо схоже на те, що трапилося сьогодні з ним, Грегором; бо взагалі такої можливості не можна було відкидати. Але немовби почувши це питання, керуючий зробив у сусідній кімнаті декілька рішучих кроків, що супроводжувалися скрипом його лакованих чобіт. Із кімнати праворуч, прагнучи випередити Грегора, прошепотіла сестра:

— Грегоре, прийшов керуючий справами.

— Я знаю, — сказав Грегор тихо; підвищити голос настільки, щоб його почула сестра, він не наважився.

— Грегоре, — заговорив батько в кімнаті ліворуч, — до нас прийшов пан керуючий. Він запитує, чому ти не поїхав із ранковим поїздом. Ми не знаємо, що відповісти йому. Хоча він прагне поговорити з тобою особисто. Тому, будь ласка, відчини двері. Він ґречно вибачить нас за безлад у кімнаті.

— Доброго ранку, пане Замза, — привітно вставив сам керуючий.

— Він нездужає, — сказала мати керуючому, поки батько продовжував говорити біля дверей. — Повірте мені, пане керуючий справами, він нездужає. Хіба б Грегор запізнився на поїзд! Хлопчик тільки й думає що про фірму. Я навіть трохи сердита на те, що він нікуди не ходить вечорами; він пробув вісім днів у місті, але всі вечори провів дома. Сидить собі за столом і мовчки читає газету чи вивчає розклад поїздів. Єдина розвага, котру він дозволяє собі, — це випилювання. За якихось два-три вечори він зробив, наприклад, рамочку; така красива рамочка, просто диво; вона висить там у кімнаті, ви зараз її побачите, коли Грегор відчинить. Справді, я щаслива, що ви прийшли, пане керуючий; без вас ми б не примусили Грегора відчинити двері; він такий упертий; і напевне він нездужає, хоч він це й заперечував уранці.

— Зараз я вийду, — повільно й розмірено сказав Грегор, але не поворухнувся, щоб не пропустити жодного слова з їхніх розмов.

— Іншого пояснення, добродійко, у мене й немає, — сказав керуючий.  
— Будемо сподіватися, що хвороба його безпечна. Хоча, з іншого боку, смію заважити, що нам, комерсантам, — добре це чи погано, — доводиться часто в інтересах справи просто долати легку хворобу.

— Значить, пан керуючий може вже увійти до тебе? — запитав нетерпляче батько і знову постукав у двері.

— Ні, — сказав Грегор.

У кімнаті ліворуч наступила нестерпна тиша, у кімнаті праворуч заридала сестра.

Чому сестра не вийшла до всіх? Очевидно, вона тільки-но встала з постелі і ще навіть не почала одягатися. А чому вона плакала? Тому що він не вставав і не впускав керуючого, тому що він ризикував загубити місце і тому що тоді господар знову стане переслідувати батьків старими вимогами. Але поки що це були марні побоювання. Грегор був ще тут і зовсім не збирався залишати свою сім'ю. Зараз він, щоправда, лежав на килимі, і, узнавши, в якому він знаходиться стані, ніхто не став би вимагати від нього, щоб він впустив керуючого.

Але ж не виженуть так відразу Грегора через це невеличке невігластво, для котрого пізніше легко знайдеться потрібне виправдання! І Грегору здавалося, що далеко розумніше було б залишити його зараз у спокої, а не набридати йому плачем і умовляннями. Але їх усіх гнітила — і це виправдовувало їхню поведінку — саме невідомість.

— Пане Замза, — вигукнув керуючий, тепер уже підвищивши голос, — у чому річ? Ви зачинилися у своїй кімнаті, відповідаєте лише "так" і "ні",

завдаєте своїм батькам тяжких, непотрібних хвилювань і ухиляєтесь — нагадаю про це лише побіжно — від виконання своїх службових обов'язків воістину нечувано. Я здивований, я вражений! Я вважав вас спокійним, розважливим чоловіком, а ви, очевидно, здатні на чудернацькі вибрики. Господар, щоправда, натякнув мені сьогодні вранці на можливе пояснення вашого прогулу — воно стосувалося нещодавно довіреного вам інкасо, — але я, далебі, готовий був дати чесне слово, що це пояснення не відповідає дійсності. Проте зараз, при вашій незрозумілій упертості, у мене пропадає всяке бажання в якій би то не було мірі за вас заступатися. А становище ваше далеко не міцне. Спочатку я намірявся сказати вам про це тет-а-тет, але поскільки ви примушуєте мене даремно витратити тут час, я не бачу причин приховувати це від ваших шановних батьків. Ваші успіхи останнім часом були, скажу я вам, зовсім незадовільними; хоча зараз не та пора року, щоб укладати великі угоди, це ми визнаємо; але такої пори року, коли не укладають ніяких угод, взагалі не існує, пане Замза, не може існувати.

— Але, пане керуючий справами, — гублячи самовладання, вигукнув Грегор і від хвилювання забув про все інше, — я ж негайно, цієї ж хвилини відчиню. Легке нездужання, приступ запаморочення не давали мені можливості підвестися. Я й зараз ще лежу в ліжку. Але я вже зовсім отямився. І вже підводжуся. Хвилиночку терпіння! Мені ще не так добре, як я думав. Але вже краще. Подумати тільки, що за напасть! Ще вчора ввечері я почував себе чудово, мої батьки це підтвердять, ні, вірніше, уже вчора ввечері в мене з'явилося якесь передчуття. Дуже можливо, що це було помітно. І чому я не повідомив про це фірму! Але ж завжди думаєш, що подолаєш хворобу на ногах. Пане керуючий! Пожалійте моїх батьків! Бо для потурань, які ви зараз мені робите, немає ніяких підстав; мені ж ви не говорили про це жодного слова. Ви, очевидно, не бачили останніх замовлень, які я прислав. Та я ще й поїду з восьмигодинним поїздом, декілька зайвих годин сну підкріпили мої сили. Не затримуйтесь, пане керуючий, я зараз сам прийду у фірму, будьте ласкаві, так і скажіть і засвідчіть мою пошану господареві.

І поки Грегор усе це поспішливо випалював, сам не знаючи, що він говорить, він легко — очевидно, наловчившись у ліжку, — наблизився до скрині і спробував, спираючись на неї, випрямитися на весь зріст. Він дійсно хотів відчинити двері, дійсно хотів вийти та поговорити з керуючим; йому дуже хотілося взнати, що скажуть, побачивши його, люди, які зараз так його чекають. Якщо вони злякаються, значить, з Грегора вже знята відповідальність і він може вгамуватися.

Якщо ж вони сприймуть усе спокійно, то, значить, і в нього немає причин хвилюватися і, поквапившись, він дійсно буде на вокзалі о восьмій годині. Спочатку він декілька разів зіслизав з полірованої скрині, але нарешті, зробивши останній ривок, випрямився на весь зріст; на біль у нижній частині тулуба він уже не зважав, хоча він був дуже сильним. Потім, навалившись на спинку стільця, що стояв поблизу, він зачепився за її краї ніжками. Тепер він здобув владу над своїм тілом і вмовк, щоб вислухати відповідь керуючого.

— Чи зрозуміли ви хоча б одне слово? — запитав він батьків. — Чи не знущається він з нас?

— Боже збав, — вигукнула мати, уся в сльозах, — може бути, що він тяжко захворів, а ми його мучимо, Грето! Грето! — вигукнула вона потім.

— Мамо? — озвалася сестра з іншого боку.

— Негайно йди до лікаря. Грегор захворів. Скоріше по лікаря. Ти чула, як говорив Грегор?

— Це був голос тварини, — сказав керуючий, сказав вражаюче тихо у порівнянні з криками матері.

— Ганно! Ганно! — закричав батько через передпокій у кухню та вдарив у долоні. — Негайно приведіть слюсаря!

І ось уже обидві дівчини, шелестячи спідницями, пробігли через передпокій — як це сестра так швидко одяглася? — і розчинили вхідні двері. Не чути було, щоб двері зачинялись — мабуть, вони так і залишили їх відчиненими, як то буває в квартирах, де трапилося велике лихо.

А Грегору стало набагато спокійніше. Мови його, правда, уже не розуміли, хоча йому вона здавалася достатньо зрозумілою, навіть більш зрозумілою, ніж раніше, — очевидно тому, що його слух до неї звик. Але проте зараз повірили, що з ним негаразд, і були готові йому допомогти. Впевненість і твердість, з якими віддавалися перші розпорядження, подіяли на нього позитивно. Він почував себе знову наближеним до людей і чекав від лікаря та від слюсаря, не відділяючи по суті одного від іншого, дивовижних звершень. Щоб перед майбутньою вирішальною розмовою надати своїй мові як можна більшої ясності, він трохи відкашлявся, намагаючись, проте, зробити це глухіше, тому що, можливо, і ці звуки більше не були схожі на людський кашель, а раздумувати над цим він більше не наважувався. У сусідній кімнаті стало між тим зовсім тихо. Може, батьки сиділи з керуючим за столом і перешіптувались, а може бути, усі вони притиснулись до дверей, прислухаючись.

Він повільно просунувся зі стільцем до дверей, відпустив його, навалився на двері, припав до них навстоячки — на подушечках його лапок була якась клейка речовина — і трохи перепочив, натрудившись. А потім заходився повертати ротом ключ у замку. На жаль, у нього, здається, не було справжніх зубів — чим же схопити тепер ключ? — проте щелепи виявилися дуже міцними; з їх допомогою він насправді порухав ключем, незважаючи на те, що, без сумніву, спричинив собі шкоду, бо якась бура рідина виступила в нього з рота, потекла по ключу й закапала на підлогу.

— Послухайте-но, — сказав керуючий справами в сусідній кімнаті, — він повертає ключ.

Це дуже збадьорило Грегора, але краще б вони всі, і батько, мати, кричали йому, краще б вони всі кричали йому: "Сильніше, Грегоре! Ану, піднатужся, ану, натисни на замок!" І уявивши, що всі напружено стежать за його зусиллями, він до самозабуття, з усіх сил вчепився в ключ. У міру того, як ключ повертався, Грегор перевалювався біля замка з ніжки на ніжку; тримаючись тепер сторчма тільки з допомогою рота, він у міру потреби то зависав на ключі, то навалювався на нього всією вагою свого тіла. Дзвінке клацання замка, що піддався нарешті, немов розбудило Грегора. Переводячи дух, він сказав собі: "Значить, я все-таки обійшовся без слюсаря", — і поклав голову на ручку дверей, щоб відчинити їх.

Оскільки відкрив він їх таким чином, його самого ще не було видно, навіть коли двері вже досить широко відчинились. Спочатку він повинен був повільно обійти одну стулку, а обійти її потрібно було з великою обережністю, щоб не бахнутися спиною біля самого виходу в кімнату. Він був ще зайнятий цим важким переміщенням і, поспішаючи, ні на що більше не звертав уваги, як раптом почув голосне "О!" керуючого — воно прозвучало, як свист вітру, — і побачив потім його самого: знаходячись найближче від усіх до дверей, той притиснув долоню до відкритого рота й повільно задкував, немов його гнала якась невидима, нездоланна сила. Мати, не дивлячись на присутність керуючого (вона стояла тут з розпущеним ще з ночі, скуйовдженим волоссям), спочатку, стиснувши руки, поглянула на батька, а потім зробила два кроки до Грегора і повалилася, розкинувши довкруг себе спідниці, опустивши на груди лице, так що його зовсім не стало видно. Батько загрозливо стиснув кулак, немов бажаючи виштовхнути Грегора в його кімнату, потім нерішуче оглянув вітальню, закрив руками очі й заплакав, і могутні його груди стрясались.

Грегор зовсім не ввійшов у вітальню, а притулився зсередини до закріпленої стулки, після чого видно було тільки половину його тулуба й голову, схилену набік, що зазірала в кімнату. Тим часом набагато посвітлішало; на протилежній стороні вулиці чітко вимальовувався шматок нескінченної сірочорної будівлі (це була лікарня з рівномірно й

чітко розташованими на фасаді вікнами); дощ іще йшов, але тільки великими, розрізненими краплинами, що також окремо падали на землю. Посуд для сніданку стояв на столі у великій кількості, бо для батька сніданок був найважливішою трапезою дня, що тягся в нього, за читанням газет, годинами.

Якраз на протилежній стіні висіла фотографія Грегора часів його військової служби; на ній було зображено лейтенанта, який, поклавши руку на ефес шпаги й безтурботно всміхаючись, вселяв повагу своєю виправкою та мундиром. Двері в передпокій були відчинені, і, оскільки вхідні двері теж були відчинені, виднілася площадка для сходів та початок східців, що спускалися вниз.

— Ну ось, — сказав Грегор, прекрасно усвідомлюючи, що спокій зберіг він один, — зараз я одягнуся, зберу зразки й поїду. А вам хочеться, вам хочеться, щоб я поїхав? Пане керуючий, ви бачите, я не вперта людина, я працюю з задоволенням; поїздки втомлюють мене, але я не міг би жити без поїздок. Куди ж ви, пане керуючий? У контору? Так? Ви доповісте про все? Інколи людина не в стані працювати, але тоді якраз приходить час згадати про минулі свої успіхи в надії, що тим уважніш і зразковіш будеш працювати далі, у зв'язку з усуненням перешкоди. Я дуже зобов'язаний господареві, ви про це знаєте. З іншого боку, на мені лежить турбота про батьків та сестру. Я потрапив у біду, але я видряпаюсь із неї. Тільки не погіршуйте мого і без того важкого становища. Будьте у фірмі на моєму боці! Комівояжерів не люблять, я знаю. Думають, вони заробляють шалені гроші і при цьому живуть у своє задоволення. Ніхто просто не задумується над таким пережитком. Але ви, пане керуючий, ви знаєте, як ідуть справи, знаєте краще, ніж решта персоналу, і навіть, говорячи між нами, краще, ніж сам господар, котрий як підприємець легко може помилитися у своїй оцінці в невідгдану для того чи того службовця сторону. Ви прекрасно знаєте також, що, знаходячись майже весь рік поза фірмою, комівояжер легко може стати жертвою наклепу, випадковостей і безпричинних звинувачень, захиститися від яких він зовсім не в силах, оскільки великою мірою він про них нічого не знає і лише потім, коли, виснажений, повертається з

поїздки, випробовує їх гидкі, уже далекі від причин наслідки на власній шкірі. Не йдїть, пане керуючий справами, не давши мені жодним словом зрозуміти, що ви хоча б частково визнаєте мою правоту!

Але керуючий відвернувся, ледь тільки Грегор заговорив, і, надувшись, дивився на нього тільки поверх плеча, яке безперестанку сіпалось. І під час промови Грегора він ні секунди не стояв на місці, а віддалявся, не спускаючи з Грегора очей, до дверей — відходив, проте, дуже повільно, немов якась таємна заборона не дозволяла йому залишати кімнату. Він був уже в передпокої, і, дивлячись на те, як раптово різко він зробив останній крок із вітальні, можна було подумати, що він тільки-но обпик собі ступню. А в передпокої він протягнув праву руку до сходів, немов там його чекало якесь неземне блаженство.

Грегор розумів, що він ні в якому разі не повинен відпускати керуючого в такому стані, якщо не хоче поставити під удар своє становище у фірмі. Батьки не усвідомлювали всього цього так прозоро, з роками вони звикли думати, що в цій фірмі Грегор влаштувався на все життя, а клопоти, що звалилися на них зараз, зовсім позбавили їх кмітливості. Та Грегор цією кмітливістю володів. Керуючого треба було затримати, заспокоїти, переконати й врешті-решт схилити на свій бік, бо від цього залежало майбутнє Грегора та його сім'ї! О, якби сестра не пішла! Вона розумна, вона плакала вже тоді, коли Грегор ще спокійно лежав на спині. І, звичайно ж, керуючий, цей угодовець панночок, послушався б її; вона закрила б вхідні двері та своїми умовляннями розсіяла б його страхи. Але сестра якраз і пішла, Грегор повинен був діяти сам. І, не подумавши про те, що зовсім ще не знає теперішніх своїх можливостей пересування, не подумавши і про те, що його мова, можливо, і навіть найімовірніше, знову залишилась незрозумілою, він залишив стулку дверей; пробрався через прохід; хотів було направитися до керуючого, — котрий, вийшовши вже на площадку, кумедно схопився обома руками за перила, — але відразу, шукаючи опори, зі слабким криком упав на всі свої лапки. Як тільки це трапилося, тілу його вперше за цей ранок стало зручно; під лапками була тверда земля; вони, як він на радість свою помітив, чудово його слухались; навіть самі намагалися

перенести його туди, куди він хотів; і він уже вирішив, що ось-ось усі його муки остаточно припиняться. Але в той момент, коли він погойдувався від поштовхів, лежачи на підлозі неподалік від своєї матері, якраз навпроти неї, мати, котра, здавалося, зовсім заціпеніла, скочила раптом на ноги, широко розвела руками, розчепірила пальці, закричала: "Допоможіть! Допоможіть, ради бога!" — схилила голову, немов хотіла покраще роздивитися Грегора, однак замість цього безтямно відбігла назад; забула, що позаду неї стоїть накритий стіл; досягнувши його, вона, немов із розсіяності, поспішно на нього сіла і, здається, зовсім не помітила, що поруч з нею із перекинутого великого кофейника хлющить на килим кава.

— Мамо, мамо, — тихо сказав Грегор і підвів на неї очі.

На хвилину він зовсім забув про керуючого; проте при вигляді кави, що ллється, він не втримався й декілька разів судомно ковтнув повітря. Побачивши це, мати знову скрикнула, зістрибнула зі стільця й упала на груди батькові, котрий поспішив їй назустріч.

Та в Грегора не було зараз часу займатися батьками; керуючий справами був уже на сходах; поклавши підборіддя на перила, він кинув останній, прощальний погляд назад, Грегор кинувся було бігом, щоб напевне його догнати; але керуючий, очевидно, здогадався про його намір, бо, перескочивши через декілька сходинок, зник. Він тільки скрикнув: "Фу!" — і звук цей рознісся по сходах. На жаль, утеча керуючого, очевидно, укінець розстроїла батька, що досі тримався порівняно стійко, тому що замість того, щоб самому побігти за керуючим чи хоча б не заважати Грегору догнати його, він схопив правою рукою палицю керуючого, котру той разом зі шляпою та пальтом залишив на стільці, а лівою взяв зі столу велику газету і, тупотячи ногами, розмахуючи газетою та палкою, став заганяти Грегора до його кімнати. Ніякі прохання Грегора не допомогли, та й не розумів батько ніяких його прохань; як би смиренно Грегор не махав головою, батько тільки сильніше й сильніше тупотів ногами. Мати, незважаючи на холодну погоду, відчинила вікно навстіж і, висунувшись із нього, сховала обличчя

в долонях. Між вікном і сходами утворився великий протяг, фіранки затріпотіли, газети на столі зашурхотіли, декілька листків попливло по підлозі. Батько невблаганно наступав, викрикуючи, як дикун, шиплячі звуки. А Грегор ще зовсім не навчився задкувати, він рухався назад дійсно дуже повільно. Якби Грегор повернувся, він відразу ж опинився б у своїй кімнаті, але він боявся роздратувати батька повільністю свого повороту, а батьківська палка в будь-яку секунду могла нанести йому смертельний удар по спині чи по голові. Нарешті, проте, нічого іншого Грегору все-таки не лишилося, бо він, на превеликий жах, побачив, що, задкуючи, не здатен навіть притримуватися певного спрямування; і тому, не перестаючи боязко коситися на батька, він почав — по можливості швидко насправді ж дуже повільно — повертатися. Батько, видно, оцінив його добру волю і не тільки не заважав йому повертатися, але навіть здалеку направляв його рух кінчиком своєї палки. Якби тільки не це нестерпне шипіння батька! Від цього Грегор зовсім очманів. Він уже закінчував поворот, коли, прислухаючись до цього шипіння, помилився й повернув трохи назад. Але коли він нарешті успішно направив голову в розчинені двері, виявилось, що тулуб його занадто широкий, щоб у них пролізти. Батько в його теперішньому стані, звичайно, не зміркував, що треба відчинити другу стулку дверей і дати Грегору прохід. У нього була одна нав'язлива думка — якомога скоріше загнати Грегора в його кімнату. Ніяк не потерпів би він і серйозної підготовки, якої потребував Грегор, щоб випрямитися на весь зріст і, таким чином, можливо, пройти крізь двері. Мовби не було ніякої перешкоди, він гнав тепер Грегора вперед із особливим галасом; звуки, що линули повз Грегора, уже зовсім не були схожі на голос одного тільки батька; тут було насправді не до жартів і Грегор — будь-що-будь — протиснувся у двері. Одна сторона його тулуба піднялася, він навскоси ліг у проході, його бік був зовсім зраний, на білих дверях залишилися жахливі плямки; скоро він застряг і вже не міг самостійно рухатися далі, на одному боці лапки повисли, тремтячи, угору; на іншому вони були боляче притиснені до підлоги. І тоді батько із силою дав йому ззаду воістину рятівного тепер стусана, і Грегор, обливаючись кров'ю, влетів у свою кімнату. Двері зачинили палицею і настала довгождана тиша.

Лише в сутінках отямився Грегор від важкого, схожого на томність сну. Якби його і не потурбували, він однаково прокинувся б ненабагато пізніше, оскільки почував, що достатньо відпочив і виспався. Йому здалося, що розбудили його чиїсь легенькі кроки й звук дверей, які обережно зачиняли, тих дверей, що виходили в передпокій. На стелі та на верхніх частинах меблів лежало наскрізне світло ліхтарів, що проникало з вулиці, але внизу, у Грегора, було темно. Повільно, ще незграбно нишпорячи своїми щупальцями, які він лише тепер почав цінувати, Грегор підповз до дверей, аби подивитися, що там відбулося. Лівий його бік здавався суцільним, довгим, неприємно пекучим рубцем, і він шкутильгав на обидва ряди своїх ніг. У ході ранкових пригод одна ніжка — на щастя тільки одна — була важко поранена й мертво волочилася по підлозі.

Лише біля дверей він зрозумів, що, власне, його туди потягло; це був запах чогось їстівного. Там стояла тарілка із солодким молоком, у котрому плавали скибочки білого хліба. Він ледь не засміявся від радощів, бо їсти йому хотілося ще сильніше, ніж уранці, і ледве не по очі занурив голову в молоко. Але скоро він розчаровано витягнув її звідти; мало того, що через поранений лівий бік їсти йому було важко, — а їсти він міг тільки широко розкриваючи рот і працюючи всім своїм тулубом, — молоко, яке завжди було його улюбленим напоєм і яке сестра, звичайно, тому й принесла, видалося йому тепер зовсім несмачним; він майже з відразу відвернувся від тарілки й поповз назад, на середину кімнати.

У вітальні, як побачив Грегор крізь щілину у дверях, запалили світло, але якщо звичайно батько в цей час голосно читав мамі, а інколи й сестрі вечірню газету, то зараз не було чути жодного звуку. Можливо, однак, що це читання, про яке йому завжди розповідала й писала сестра, останнім часом узагалі вийшло з ужитку. Але й скрізь було дуже тихо, хоча у квартирі, звичайно, були люди. "Яке тихе життя веде моя сім'я", — сказав собі Грегор і, вступившись у темноту, відчув велику гордість від усвідомлення, що він зумів добитися для своїх батьків і сестри такого

життя в такій чудовій квартирі. А що, якщо цьому спокою, благополуччю, задоволенню прийшов тепер жахливий кінець? Щоб його не оповивали подібні думки, Грегор вирішив розім'ятися й заходився повзати по кімнаті.

Якось протягом довгого вечора двері ледь відчинились, але відразу ж зачинились, одні бокові двері та ще раз — інші; комусь, видно, хотілося ввійти, але побоювання взяли верх. Грегор зупинився безпосередньо біля дверей до вітальні, щоб якимось чином залучити нерішучого відвідувача чи хоча б узнати, хто це, але двері більше не відчинялися, і чекання Грегора виявилось марним. Уранці, коли двері були зачинені, усі хотіли зайти до нього, тепер же, коли одні двері він відчинив сам, а інші були, безсумнівно, відчинені протягом дня, ніхто не заходив, а ключі між тим стирчали ззовні.

Лише пізно вночі погасили у вітальні світло, і тут відразу з'ясувалося, що батьки й сестра досі не спали, тому що зараз, як це було ясно чути, вони всі пішли навшпиньках. Тепер, звичайно, до ранку до Грегора ніхто не зайде, значить, у нього достатньо часу, щоб без перешкод роздумувати, як йому перебудувати своє життя. Але висока порожня кімната, в якій він вимушений був, розпластавшись, лежати на підлозі, лякала його, хоча причини свого страху він не розумів, бо він жив у цій кімнаті ось уже п'ять років, і, повернувшись, майже несвідомо, але не без сорому поспішив заповзти під диван, де, не дивлячись на те, що спину йому трохи притиснуло, а голову вже не можна було підняти, він відразу ж відчув себе дуже затишно й пошкодував тільки, що тулуб його занадто широкий, аби цілком поміститися під диваном.

Там пробув він усю ніч, провівши її частково в дрімоті, котру час від часу пробуджував голод, частково ж у турботах і тьмяних надіях, які незмінно приводили його до висновку, що поки він повинен поводити себе спокійно та зобов'язаний своїм терпінням і тактом полегшити сім'ї неприємності, які він спричинив їй теперішнім своїм станом.

Уже рано-вранці — була ще майже ніч — Грегору випала нагода відчутти твердість тільки-но прийнятого рішення, коли сестра, майже зовсім одягнена, відчинила двері із передпокою та, насторожена, зазирнула до нього в кімнату. Вона не відразу помітила Грегора, але, побачивши його під диваном — адже десь, о господи, він повинен був знаходитися, не міг же він полетіти! — злякалася так, що, не володіючи собою, зачинила двері ззовні. Але немов розкаюючись у своїй поведінці, вона відразу ж відчинила двері знову й навшпиньках, як до тяжкохворого чи навіть до стороннього, увійшла до кімнати. Грегор просунув голову до самого кінця дивана й почав стежити за сестрою. Чи помітить вона що він залишив молоко, причому зовсім не тому, що не був голодний, і чи принесе вона якусь іншу їжу, яка зараз підійде йому більше? Якби вона не зробила цього сама, він скоріше помер би з голоду, аніж звернув на це її увагу, хоч його так і підбивало вискочити з-під дивана, кинутися до ніг сестри і попросити в неї якоїсь хорошої їжі. Але відразу ж зі здивуванням помітивши повну ще тарілку, з якої тільки ледь-ледь розхлюпалося молоко, сестра негайно підняла її, правда, не просто руками, а з допомогою ганчірки, і винесла геть. Грегору було дуже цікаво, що вона принесе натомість, і він став будувати всілякі здогади на цей рахунок. Та він ніяк не додумався б до того, що сестра, із доброти своєї, дійсно зробила. Щоб узнати його смак, вона принесла йому цілий вибір страв, розклавши увесь цей харч на старій газеті. Тут були залежані пригнілі овочі; кістки, що залишилися від вечері, покриті білим застиглим соусом; трохи родзинок і мигдалю; шматок сиру, який Грегор два дні тому оголосив неїстівним; скибка сухого хліба, намазаного маслом і посипаного сіллю. До всього цього вона поставила йому ту ж, раз і назавжди, очевидно, виділену для Грегора тарілку, наливши в неї води. Потім вона із делікатності, знаючи, що при ній Грегор не буде їсти, поспішила вийти й навіть повернула ключ у дверях, щоб показати Грегору, що він може облаштовуватися, як йому буде зручніше. Лапки Грегора, коли він тепер направився до їжі, замиготіли одна швидше іншої. Та й рани його, як видно, зовсім зажили, він не відчував уже ніяких перешкод і, здивувавшись цьому, згадав, як місяць із лишнім тому він трохи поранив палець ножем і не далі, ніж позавчора, ця рана ще спричинювала досить сильний біль. "Невже я став тепер менш чутливим?"

— подумав він і жадібно впився в сир, до якого його відразу потягнуло настирливіше, ніж до якої б то не було іншої їжі. Із заплаканими від насолоди очима він швидко знищив підряд сир, овочі, соус; свіжа їжа, навпаки, йому не подобалась, навіть запах її здавався нестерпним, і він відтягував в бік від неї шматки, котрі хотілося з'їсти. Він давно вже покінчив з їжею і ліниво лежав на тому ж місці, де їв, коли сестра в знак того, що йому пора піти, повільно повернула ключ. Це його відразу сполошило, хоч він уже майже дрімав, і він знову поспішив під диван. Але йому коштувало великих зусиль пробути під диваном навіть той короткий час, доки сестра знаходилася в кімнаті, бо від щедрої їжі тулуб його трохи закруглився і в тісноті йому було важко дихати. Долаючи слабкі напади задухи, він дивився виряченими очима, як сестра, котра нічого не підозрювала, змела віником в одну купу не лише його недоїдки, але й харчі, до яких Грегор узагалі не доторкався (немов і це уже не піде на користь), як вона поспішно викинула все це у відерце, прикрила його дощечкою та винесла. Не встигла вона відвернутися, як Грегор уже виліз з-під дивана, витягнувся й роздувся.

Таким чином, Грегор отримував тепер їжу щоденно — одного разу вранці, коли батьки та прислуга ще спали, а другого разу після загального обіду, коли батьки знову-таки лягали поспати, а прислугу сестра відсилала з дому з якимось дорученням. Вони також, звичайно, не хотіли, щоб Грегор помер із голоду, але знати всі подробиці годування Грегора їм було б нестерпно важко, і, напевно, сестра намагалася позбавити їх хоча б маленьких печалей, тому що страждали вони справді достатньо.

Під яким приводом вивели з квартири в той перший ранок лікаря та слюсаря, Грегор так і не взнав: оскільки його не розуміли, нікому, у тому числі й сестрі, не приходило в голову, що він розуміє інших, і тому, коли сестра бувала в його кімнаті, йому доводилось чути лише зітхання та звернення до святих. Лише пізніше, коли вона трохи звикла до всього, — про те, щоб звикнути зовсім, не могло бути, звичайно, і мови, — Грегор часом ловив якесь неприховано приязне зауваження. "Сьогодні частування сподобалося йому", — говорила вона, якщо Грегор з'їдав усе

геть чисто, тоді як в протилежному разі, що поступово стало повторятися все частіше й частіше, вона промовляла печально: "Знову все залишилося".

Але не взнаючи ніяких новин безпосередньо, Грегор підслуховував розмови в сусідніх кімнатах, і варто йому звідки-небудь почути голоси, він відразу ж поспішав до відповідних дверей і притискувався до них усім тілом. Особливо в перші часи не було жодної розмови, яка б так чи інакше, хоча б і таємно, його не стосувалася. Протягом двох днів за кожною трапезою радилися про те, як тепер себе поводити; але й поміж трапезами говорили на ту ж тему, і дома тепер завжди бувало не менше двох членів сім'ї, тому що ніхто, очевидно, не хотів залишатися вдома один, а кидати квартиру всім відразу ніяк не можна було. До речі, прислуга — було не зовсім зрозуміло, що саме знала вона про те, що сталося, — у перший же день, упавши на коліна, попросила матір негайно відпустити її, а, прощаючись, через чверть години після цього, зі сльозами дякувала за звільнення як за найбільшу милість і дала, хоча цього від неї зовсім не вимагали, страшну клятву, що нікому ні про що не стане розповідати.

Довелося сестрі разом із матір'ю зайнятися приготуванням їжі; це не склало, утім особливих зусиль, бо ніхто майже нічого не їв. Грегор час від часу слухав, як вони намарне вмовляли одне одного поїсти, та у відповідь чулося: "Дякую, я вже наївся" чи щось подібне. Пити, здається, також перестали. Сестра часто запитувала батька, чи не хоче він пива, і з бажанням бралася сходити за ним, а коли батько мовчав, говорила, сподіваючись цим позбавити його усіляких сумнівів, що може послати за пивом дворничку, але тоді батько відповідав рішучим "ні", і більше про це не говорили.

Уже протягом першого дня батько пояснював матері й сестрі майнове становище сім'ї і перспективи на майбутнє. Він часто вставав з-за столу і витягував зі своєї маленької домашньої каси, яка збереглася від його прогорілої п'ять років тому фірми, то якусь квитанцію, то записну книжку. Чути було, як він відчиняв складний замок і, діставши те, що

шукав, знову повертав ключем. Ці пояснення батька були частково першою втішною новиною, що була почута Грегором із початку його ув'язнення. Він вважав, що від тієї затишності в батька зовсім нічого не лишилося, в усякому разі, батько не стверджував протилежного, а Грегор його про це не запитував. Єдиною в ту пору турботою Грегора було зробити все, щоб сім'я якомога скоріше забула банкрутство, що привело всіх до стану повної безнадії. Тому він почав тоді працювати з особливим запалом і ледве не відразу зробився з маленького приказчика вояжером, у котрого були, звичайно, зовсім інші заробітки, та чиї ділові успіхи відразу ж, у вигляді комісійних, перетворювалися в готівку, котру й можна було покласти дома на стіл перед здивованою й щасливою сім'єю. То були хороші часи, і потім вони вже ніколи, у крайньому випадку в минулій величч, не повторювалися, хоча Грегор і пізніше заробляв стільки, що міг утримувати й дійсно утримував сім'ю. До цього всі звикли — і сім'я, і сам Грегор; гроші в нього з вдячністю приймали, а він їх охоче давав, але особливої теплоти більше не виникало. Тільки сестра залишилась усе-таки близькою Грегору; і оскільки вона на відміну від нього дуже любила музику й вразливо грала на скрипці, у Грегора була потаємна думка віддати її на майбутній рік до консерваторії, незважаючи на великі витрати, які це викличе і які доведеться покрити за рахунок чогось іншого... У розмовах із сестрою часто згадувалася консерваторія, але згадувалася завжди як прекрасна, нездійсненна мрія, і навіть ці невинні нагадування викликали в батьків незадоволення; проте Грегор думав про консерваторію цілком визначено й збирався урочисто заявити про свій намір напередодні Різдва.

Такі, зовсім непотрібні в його теперішньому стані думки крутилися в голові Грегора, коли він, прислухаючись навстоячки, прилипав до дверей. Стомившись, він ні-ні та й переставав слухати і, ненавмисне схилив голову, ударявся об двері, але відразу ж знову випрямлявся, оскільки найменший учинений ним шум було чути за дверима, і він примушував усіх замовкати. "Що він там знову витворює?" — говорив після невеликої паузи батько, явно дивлячись на двері, і лише після цього поступово поновлювалася перервана розмова.

Так ось, поступово (бо батько повторювався у своїх поясненнях — частково тому, що давно вже відійшов від цих справ, частково тому, що мати не все розуміла з першого разу) Грегор з достатніми подробицями взнав, що, незважаючи на всі біди, від старих часів збереглося ще маленьке майно і що воно, оскільки процентів не чіпали, за ці роки навіть трохи виросло. Крім того, виявилось, що гроші, які щомісяця приносив додому Грегор — він залишав собі всього декілька гульденів — ішли не повністю і утворювали невеликий капітал. Стоячи за дверима, Грегор посилено кивав головою, зрадівши такій нежданій передбачливості та бережливості. Узагалі-то він міг би цими зайвими грошима погасити частину батьківського боргу і наблизити той день, коли він, Грегор, міг би відмовитися від своєї служби, але зараз виявилось, без сумніву, краще, що батько розпорядився грошима саме так.

Проте грошей цих було занадто мало, щоб сім'я могла жити на відсотки; їх вистачило б, можливо, на рік життя, від сили на два, не більше. Вони складали, таким чином, тільки суму, котру слід би було, власне, відкласти на чорний день, а не витратити; а гроші на життя потрібно було заробляти. Батько ж був хоч і здоровим, але старим, він уже п'ять років не працював і не дуже на себе сподівався; за ці п'ять років, що виявилися першими канікулами в його клопітному, але неуспішному житті, він дуже обрюзг і став тому досить важким на підйом. Чи повинна була заробляти гроші стара мати, котра страждала астмою, важко пересувалася навіть по квартирі і через день, задихаючись, лежала на кушетці біля відчиненого вікна? Чи, можливо, їх слід би було заробляти сестрі, котра у свої сімнадцять літ була ще дитиною і мала повне право жити так, як і досі, — вишукано одягатися, спати допізна, допомагати в господарстві, брати участь у якихось скромних розвагах і насамперед грати на скрипці. Коли заходила мова про цю необхідність заробітку, Грегор завжди відпускав двері і падав на прохолодний шкіряний диван, що стояв поблизу дверей, тому що йому робилося жарко від сорому та горя.

Він часто лежав там довгими ночами, не засинаючи ні на хвилинку, і годинами терся об шкіру дивана чи, не шкодуючи праці, присував крісло

до вікна, дерся до проріхи і, впершись у крісло, припадав до підвіконня, що було явно тільки якимось спогадом про почуття визволення. Воно охоплювало його спочатку, коли він визирав із вікна. Насправді ж усі які б то не було віддалені предмети він бачив з дня на день усе гірше й гірше; лікарню навпроти, котру він раніше проклинав, — так вона надокучила йому, — Грегор узагалі більше не розрізняв, і не знай він доконечно, що мешкає на тихій, але повністю міській вулиці Шарлоттен-штрассе, він міг би подумати, що дивиться зі свого вікна на пустелю, у котру нероздільно злилися сіра земля й сіре небо. Варто було уважній сестрі лише двічі побачити, що крісло стоїть біля вікна, як вона стала кожного разу, прибравши кімнату, знову присувати крісло до вікна і навіть залишати віднині відчиненими внутрішні віконні стулки.

Якби Грегор міг поговорити із сестрою і подякувати їй за все, що вона для нього робила, йому було б легше приймати її послуги; а так він страждав через це. Щоправда, сестра всіляко намагалася пом'якшити нестерпність становища, і чим більше часу минало, тим це, звичайно, краще в неї виходило, але ж бо й Грегору все ставало далеко зрозуміліше з часом. Сам її прихід бував для нього жахливим. Хоча взагалі-то сестра ретельно оберігала всіх від споглядання кімнати Грегора, зараз вона, увійшовши, не гаяла часу на те, щоб зачинити за собою двері, а бігла прямо до вікна, квапливо, немов вона ось-ось задихнеться, розчиняла його навстіж, а потім, як би не було холодно, на хвилинку затримувалася біля вікна, глибоко дихаючи. Цим гучним поспіхом вона лякала Грегора двічі на день; він увесь час тремтів під диваном, хоча точно знав, що вона, безперечно, позбавила б його від страхів, якби тільки могла знаходитися в одній кімнаті з ним при зачиненому вікні.

Одного разу — з дня Грегорового перевтілення пройшло вже біля місяця, і в сестри, отже, не було особливих причин для подивування його виглядом — вона прийшла трохи раніше звичайного і побачила Грегора тоді, коли він дивився в вікно, біля котрого він непорушно застиг, становлячи собою досить страшне видовисько. Якби вона просто не ввійшла до кімнати, для Грегора не було б у цьому нічого дивовижного,

оскільки, знаходячись біля вікна, він не дозволяв їй відчинити його, але вона не просто не увійшла, а відкинула назад і зачинила двері; сторонньому могло б видатися навіть, що Грегор підстерігав її і хотів укусити. Грегор, звичайно, відразу ж сховався під диван, але її повернення йому довелося чекати до опівдня, і була в ній якась незвичайна стривоженість. Із цього він зрозумів, що вона все ще не сприймає і ніколи не зможе сприйняти його вигляду і що їй варто великих зусиль не втікати геть при вигляді навіть тієї невеликої частини його тіла, яка висувається з-під дивана. Щоб позбавити сестру цього видовища, він одного разу переніс на спині — на цю роботу йому треба було витратити чотири години — простирадло на диван і поклав його таким чином, щоб воно ховало його повністю і сестра, навіть нагнувшись, не могла побачити його. Якби, на його погляд, у цьому простирадлі не було потреби, сестра могла б і прибрати його, бо Грегор заховався так не для задоволення, це було достатньо зрозуміло, але сестра залишила простирадло на місці, і Грегору здалося навіть, що він спостеріг вдячний погляд, коли обережно підняв головою простирадло, щоб подивитися, як сприйняла це нововведення сестра.

Перші два тижні батьки не могли змусити себе увійти до нього, і він часто чув, як вони з похвалою відгукувалися про теперішню роботу сестри, тоді як раніше вони час від часу сердилися на сестру, тому що вона здавалася їм досить пустою дівкою. Тепер і батько, і мати часто стояли в чеканні перед кімнатою Грегора, поки сестра там прибирала і, ледве тільки вона виходила звідти, примушували її детально розповідати, в якому вигляді була кімната Грегора, що їв Грегор, як він цього разу поводить себе і чи помітне хоч маленьке покращення. Утім мати відносно скоро захотіла відвідати Грегора, але батько й сестра утримали її від цього — спочатку розумними поясненнями, які Грегор, дуже уважно вислухуючи, цілком схвалював. Пізніше утримувати її доводилося вже силою, і коли вона кричала: "Пустіть мене до Грегора, це ж мій нещасний син! Невже ви не розумієте, що я повинна піти до нього?" — Грегор думав, що, очевидно, і насправді було б добре, якби мати приходила до нього, звичайно, не кожного дня, але, можливо, раз на тиждень; бо вона розуміла все куди краще, ніж сестра, котра при всій своїй мужності була

лише дитиною і в кінцевому рахунку, мабуть, тільки з дитячої легковажності взяла на себе такий тягар.

Бажання Грегора побачити матір скоро сповнилося. Турбуючись про батьків, Грегор у денний час уже не з'являвся біля вікна, повзати ж по декількох квадратних метрах підлоги довго не вдавалося, лежати, не рухаючись, було йому вже й ночами важко, їжа скоро перестала приносити йому яке б то не було задоволення, і він придбав звичку повзати задля розваги по стінах і по стелі. Особливо любив він висіти на стелі; це було не зовсім те, що лежати на підлозі; дихалося вільніше, тіло легко погойдувалося; у тому майже блаженному стані розслаблення, в якому він там перебував, він інколи на превелике своє здивування зривався і шльопався на підлогу. Але зараз він, звичайно, володів своїм тілом, зовсім не так, як раніше, і з якої б висоти він не падав, він не робив собі зовсім ніякої шкоди. Сестра відразу помітила, що Грегор знайшов нову розвагу — адже, повзаючи, він скрізь залишав сліди клейкої рідини, — і вирішила надати йому якомога більше місця для цього заняття, винісши з кімнати меблі, що заважали йому повзати, тобто насамперед скриню й письмовий стіл. Але вона була не в стані зробити це одна; покликати на допомогу батька сестра не посміла, прислуга ж їй, безумовно, не допомогла б, бо хоча шістнадцятирічна дівчина, що була найнята після залишення служби попередньою куховаркою, не відмовилася від місця, вона попросила дозволу тримати кухню замкненою і відчиняти двері лише після особливого вигуку; тому сестрі нічого не залишалось, як одного разу, у час відсутності батька, привести матір. Та попрямувала до Грегора з вигуками схвильованої радості, але перед дверима його кімнати замовкла. Сестра, звичайно, спочатку перевірила, чи все гаразд у кімнаті; лише після цього вона впустила матір. Грегор з надзвичайною поспішністю зібрав і ще далі потягнув простирadlo; здавалося, що простирadlo кинуте на диван і справді випадково. Цього разу Грегор не став визирати з-під простирadla; він відмовився від можливості побачити матір уже цього разу, але був радий, що вона нарешті прийшла.

— Заходь, його не видно, — сказала сестра й певно повела матір за руку.

Грегор чув, як слабі жінки намагалися зрушити з місця важку стару скриню і як сестра весь час брала на себе велику частину роботи, не слухаючи застережень матері, котра боялася, що та надірветься. Це тривало дуже довго, Коли вони прововтузилися вже з чверть години, мати сказала, що краще залишити скриню там, де вона стоїть: по-перше, вона занадто важка й вони не справляться з нею до приходу батька. Стоячи посеред кімнати, скриня зовсім зашкодить Грегоровому рухові, а по-друге, — ще невідомо, чи приємно Грегору, що меблі виносять, їй, сказала вона, здається, що йому це скоріше неприємно; її, наприклад, вигляд голої стіни зовсім-таки засмучує; чому ж не повинен він засмучувати й Грегора, якщо він звик до цих меблів і тому відчує себе в порожній кімнаті зовсім покинутим.

— І хіба, — завершила мати зовсім тихо, хоча вона й так говорила майже пошепки, наче не бажаючи, щоб Грегор, місцезнаходження котрого вона не знала, почув хоча б звук її голосу, а в тому, що слів він не розуміє, вона не сумнівалася, — хіба, прибираючи меблі, ми не показуємо, що перестали сподіватися на яке б то не було одужання і безжалісно представляємо його самому собі? По-моєму, краще постаратися залишити кімнату такою ж, якою вона була раніше, щоб Грегор, коли він до нас повернеться, не знайшов у ній ніяких змін і пошвидше забув цей час.

Почувши слова матері, Грегор подумав, що відсутність безпосереднього спілкування з людьми при одноманітному житті всередині сім'ї потьмарила, очевидно, за ці два місяці його розум, бо інакше він ніяк не міг пояснити собі потребу, що з'явилася в нього раптом, опинитися в порожній кімнаті. Невже йому насправді хотілося перетворити свою теплу, затишно умебльовану успадкованими речами кімнату в печеру, де він, щоправда, міг би без перешкод повзати в усі сторони, але зате швидко й повністю забув би своє людське минуле? Адже він і тепер уже був близьким до цього, і лише голос матері, котрого

він давно не чув, його схвилював. Нічого не треба було забирати; усе повинно було зостатися на місці; благотворний вплив меблів на його стан був необхідний; а якщо меблі заважали йому бездумно повзати, то це йшло йому не на шкоду, а на велику користь.

Та сестра була, на жаль, іншої думки; звикнувши — і не без підстав — при обговоренні справ Грегора виступати в якості знавця наперекір батькам, вона і зараз завважила пораду матері достатнім приводом, щоб наполягати на винесенні не лише скрині, але й взагалі всіх меблів, окрім дивана, без котрого ніяк не можна було обійтися. Вимога ця була викликана, звичайно, не тільки дитячою впертістю сестри і її так несподівано й так нелегко надбаною останнім часом самовпевненістю; ні, вона справді бачила, що Грегору треба багато місця для переміщення, а меблями, виходячи з усього, він зовсім не користувався. Утім, може бути, тут виявилася властива дівчатам цього віку запальність уяви, котра завжди рада випадку дати собі волю й тепер спонукала Грету зробити становище Грегора ще страхітливішим, щоб виявляти йому ще більше, ніж досі, послуги. Адже в приміщення, де були б тільки Грегор та голі стіни, навряд би наважився хтось, окрім Грети, увійти.

Ось чому вона не послухалася матері, котра, відчуваючи в цій кімнаті якусь невпевненість і тривогу, скоро замовкла й заходилася в міру своїх сил допомагати сестрі, що витягувала скриню за двері.

"Ну, без скрині ще в крайньому разі можна обійтися, — подумав Грегор, — але письмовий стіл конче треба залишити". І тільки-но жінки, крякучи від натуги, вибралися із скриню за поріг, Грегор висунув голову з-під канапи, щоб поглянути, чи не можна обережно і якомога делікатніше порятувати від них письмовий стіл. Та, на жаль, мати перша вернулась назад — Грета тим часом у сусідній кімнаті марно намагалася сама зрушити скриню з місця, обхопивши її руками. А мати ж не звикла до Гегорового вигляду, їй могло стати зле, якби вона побачила його, тому Грегор злякано позадкував під канапу. Але мати помітила, як заворушилось простирадло, вона зупинилась, хвильку постояла і тихо вийшла з кімнати. Хоч Грегор увесь час і переконував себе, що нічого

особливого не сталося, просто мати й сестра трохи переставили меблі, — усе ж їхнє вештання, балачки, рипіння меблів, увесь цей гармидер був йому такий незвичний, такий гнітючий, що в нього аж голова тріщала. Він шулився під канапою, тисся до підлоги і бачив уже, що довго не витримає. Вони спустошували йому кімнату, забирали все, що він любив; скриню, в якій лежав лобзик та інше начиння, уже винесли; тепер зрушили з місця письмовий стіл, що за довгий час міцно вгруз у підлогу, біля цього столу Грегор працював, як був студентом торговельної академії, готував уроки, як учився в реальному училищі, ба навіть, як був ще школярем, — тепер він справді не мав більше часу думати про добрі наміри матері та сестри, він, власне, майже забув про їхню присутність, бо вони потомилися і працювали мовчки, тільки чути було важкий тупіт їхніх ніг.

І він вискочив з-під канапи — мати й сестра саме відсапувались у вітальні, спершись на письмовий стіл, — і заметушився по кімнаті, не знаючи, що йому найперше рятувати. Тоді йому впав у вічі портрет дами в хутрах, що висів на порожній уже стіні, він мерщій виліз на стіну і притиснувся до скла, яке його добре тримало і приємно холодило гарячий живіт. Голову Грегор повернув до дверей вітальні, щоб бачити, як заходитимуть мати й сестра.

Вони довго не дозволили собі відпочивати і швидко повернулися; Грета підтримувала рукою матір і майже тягла її.

— Ну, а тепер що ми винесемо? — мовила вона й оглянулась по кімнаті.

Раптом її погляд зустрівся з Грегоровими очима. Певно, тільки присутність матері стримала її, вона нахилилась до неї, щоб не дати їй глянути на стіну, і, не подумавши, сказала тремтячим голосом:

— Може, повернемось краще на хвильку до вітальні?

Грегор одразу все збагнув: сестра хотіла повести матір у безпечне місце, а тоді зігнати його зі стіни. Ну, нехай тільки спробує! Він сидить на портреті і не віддасть його нізащо. Скоріше стрибне сестрі на голову.

Але Гретині слова занепокоїли матір, вона відступила вбік, побачила величезну руду пляму на квітчастих шпалерах і, ще навіть не усвідомивши як слід, що то і є Грегор, скрикнула грубим, різким голосом: "Боже, Боже!" і з розпростертими руками впала, мов нежива, на канапу.

— Ну, стривай же, Грегоре! — сказала сестра, злісно глянувши на нього, і посварилася кулаком,

Відколи Грегор перевтілювався в комаху, це були перші слова, з якими сестра звернулася безпосередньо до нього. Вона вибігла у вітальню по якусь есенцію, щоб привести до пам'яті матір; Грегор хотів допомогти — рятувати картину ще буде час, — але так прилип до скла, що насилу відірвався; він теж побіг у вітальню, наче міг щось порадити сестрі, як колись, та тільки й того, що стояв позад неї без діла; сестра, перебираючи різні пляшечки, обернулася, побачила його і так злякалася, що одну впустила на підлогу; пляшечка розбилася, скло поранило Грегорові обличчя, і якісь ядучі ліки бризнули на нього; тоді Грета, не гаючись більше, схопила пляшечок стільки, скільки могла втримати, і побігла з ними до матері, зачинивши ногою двері. Тепер Грегор був зачинений від матері, що через нього, може, лежить при смерті; двері він не наслідуювався відчинити, щоб не злякати сестру, якій не можна відійти від хворої; йому тепер нічого не залишилося, як чекати; і, щоб не так страждати від докорів сумління і тяжких думок про матір, Грегор почав лазити по кімнаті. Він облазив усе — стіни, меблі, стелю, і врешті, коли вже йому вся кімната почала крутитися перед очима, а легше не стало, у відчаї кинувся зі стелі просто на великий стіл.

Минула добра хвилина, Грегор просто лежав на столі, виснажений лазінням; навколо панувала тиша — певно, це була добра ознака. Аж ось пролунав дзвінок. Служниця, звичайно, сиділа замкнена в кухні, і відчиняти довелося Греті. Це прийшов батько.

— Що сталося? — були його перші слова.

З Гретиного вигляду він здогадався, що мусило щось статися. Грета відповіла приглушеним голосом, мабуть, уткнувшись обличчям батькові в груди:

— Мати зомліла, але їй уже краще. Грегор виліз із кімнати.

— Я так і знав, — мовив батько. — Завжди казав, що так буде, але ж хіба ви, жінки, послухаєте?

Грегор збагнув, що батько зле зрозумів надто коротку Гретину відповідь і подумав, що Грегор силоміць вдерся до вітальні. Тому треба якось уласкавити батька, бо ж пояснювати, що й до чого, Грегор не мав ані часу, ані можливості. І він кинувся до дверей своєї кімнати й притулився до них, хай батько, коли зайде з передпокою, відразу побачить, що Грегор хоче якнайшвидше вернутися до своєї кімнати і що його не треба туди заганяти; досить тільки відчинити йому двері, і він миттю зникне.

Проте батько був не в гуморі помічати такі тонкощі.

— А! — вигукнув він, як тільки ввійшов, таким тоном, немов був одночасно злий і радий. Грегор відвів голову від дверей і підняв її назустріч батькові. Він ніяк не уявляв батька таким, яким зараз побачив його; щоправда, останнім часом, почавши повзати по всій кімнаті, Грегор уже не стежив, як раніше, за тим, що відбувалося в квартирі, і тепер, власне, не повинен був дивуватися ніяким змінам.

І все ж, і все ж — невже це був батько? Та людина, котра раніше стомлено занурювалася в постіль, коли Грегор вирушав у ділові поїздки; котрий у вечори приїздів зустрічав його дома в халаті і, неспроможний піднятися з крісла, тільки злегка піднімав руки на ознаку радощів; а в часи рідкісних спільних прогулянок в якусь неділю чи у великі свята в

наглухо застебнутому старому пальті, обережно виставляючи вперед милицю, крокував між Грегором і матір'ю, що й самі рухалися повільно, — ще ледь-ледь повільніше, ніж вони. І якщо хотів що-небудь сказати, то майже завжди зупинявся, щоб зібрати біля себе своїх поводитирів. Зараз він був досить-таки ставним; на ньому був строгий синій мундир із золотими гудзиками, які носять банківські розсильні; над високим тугим комірцем нависало товсте подвійне підборіддя; чорні очі дивилися з-під кущевидних брів уважно й жваво; звичайно скуйовджене сиве волосся було бездоганно зачесане на проділ і на помаджене. Він кинув на диван, дугою через усю кімнату, свій картуз із золотою монограмою якогось, очевидно, банку і, сховавши руки в кишені штанів, від чого фалди довгого його мундира відігнулися назад, рушив на Грегора з перекривленим від злості обличчям.

Батько, мабуть, і сам добре не знав, що він зробить, але ступав, вище, ніж звичайно, піднімаючи ноги, і Грегор здивувався, які величезні в нього підошви на черевиках. Грегор не став чекати його на місці; він бо з перших днів свого нового життя знав, що батько поклав собі бути до нього якнайсуворішим. І він почав тікати від батька, ставав, коли той зупинявся, і знову біг, як тільки той рушав з місця. І так вони помалу кружляли по кімнаті, наче батько грався з Грегором, а не гонився за ним, Тому Грегор бігав поки що тільки по підлозі; до того ж, він боявся, що батько ще дужче б розізлився, якби він виліз на стіну чи на стелю. А втім, Грегор бачив, що й такої повільної біганини довго не витримає; бо, коли батько робив один крок, йому доводилось за цей час багато разів переступати своїми лапками. Він почав уже задихатися, бо здавна мав не дуже здорові легені. І коли він, хитаючись, мов п'яний, ледве розплющуючи очі, так запаморочившись, що вже не думав про якийсь інший порятунок, окрім утечі, зовсім забувши, що є ще й стіни, щоправда, заставлені різьбленими меблями із визубнями та шпичками, напружував усю силу, щоб бігти далі, — несподівано щось пролетіло перед ним, легенько впало й покотилося по підлозі. Це було яблуко; відразу за ним полетіло друге. Грегор перелякано зупинився годі було тікати далі, бо ж батько надумав шпурляти в нього яблуками. Він напхав їх повні кишені з миски, що стояла на буфеті, і тепер кидав одне за одним, поки що не

дуже прицілюючись. Невеликі червоні яблука, ніби наелектризовані, розкочувались по підлозі, натикаючись одне на одне. Та ось одне легенько кинуте яблуко влучило в Грегора, але скотилося, не завдавши йому шкоди. Зразу ж за ним полетіло друге і просто-таки вгрузло йому в спину. Грегор хотів лізти далі, ніби сподівався, що, коли він зрушить з місця, минеться страшний біль, та дарма: тіло його було наче пришпилене до підлоги, і він зомлів. В останню мить він ще побачив, як двері з його кімнати відчинилися і звідти вибігла мати в самій сорочці, бо сестра, щоб легше було дихати, роздягла її, коли вона лежала непритомна. За матір'ю бігла Грета і щось кричала. Мати кинулась навперейми батькові, спідниці одна за одною спадали з неї, вона, спотикаючись, переступала через них, урешті добігла до батька, обняла його за шию і — в цю мить Грегорові зрадив зір — стала його просити не вбивати Грегора.

### III

Тяжке поранення, від якого Грегор страждав більше місяця (яблуко ніхто не наважився вийняти, і воно так і лишилося в тілі наочною пам'яткою), тяжке це поранення нагадало, здається, навіть батькові, що, незважаючи на свій теперішній жалюгідний та гидкий вигляд, Грегор усе-таки член сім'ї, що з ним не можна поводитися, як з ворогом, а потрібно в ім'я сімейного обов'язку притлумитись відразу й терпіти, лише терпіти.

І якщо через свою рану Грегор назавжди, очевидно, утратив колишню рухливість і зараз, щоб перетнути кімнату, йому, як старому інваліду, потрібно було декілька довгих-предовгих хвилин — про те, щоб повзати вгорі, не слід було й думати, — то за це погіршення свого стану він був, на його думку, повністю винагороджений тим, що під вечір завжди відчинялися двері вітальні, двері, за котрими він починав стежити години за дві до цього, і, лежачи в темноті своєї кімнати, непомітний із вітальні, він міг бачити тих, хто сидів за освітленим столом, — рідних — і слухати їхні розмови, так би мовити, із загального дозволу, тобто зовсім інакше, ніж раніше.

Це були, щоправда, уже не ті жваві бесіди колишніх часів, про які Грегор завжди з сумом згадував у комірчинах готелів, коли падав, стомлений, на вологу постіль. Частіше всього бувало дуже тихо. Батько швидко після вечері засинав у своєму кріслі; мати й сестра намагалися зберігати тишу; мати, сильно нахилившись вперед, ближче до світла, шила тонку білизну для магазину готового одягу; сестра, що поступила в магазин продавщицею займалася вечорами стенографією та французькою мовою, щоб, можливо, коли-небудь пізніше добитися хорошого місця. Інколи батько просинався і, немов не помітивши, що спав, говорив матері: "Як ти сьогодні знову довго шиєш!" — після чого негайно засинав знову, а мати й сестра стомлено усміхалися одна одній.

Із якоюсь упертістю батько відмовлявся знімати й удома форму розсильного; і в той час, як його халат без користі висів на гачку, батько дрімав на своєму місці зовсім одягнений, немов завжди був готовий до служби й навіть тут тільки й чекав на поклик свого начальника. Через це його й спочатку не нова форма, незважаючи на турботи матері й сестри, втратила охайний вигляд, і Грегор, бувало, цілими вечорами дивився на його хоч і суцільно в плямах, але сяючий незмінно начищеними ґудзиками одяг, в якому старий досить незручно і все ж спокійно спав.

Коли годинник бив десяту, мати намагалася тихенько розбудити батька і вмовити його лягти в постіль, тому що в кріслі йому не вдавалося заснути тим міцним сном, якого той, що починав службу о шостій годині, дуже потребував. Але через упертість, що заволоділа батьком з тих пір, як він став розсильним, він завжди залишався за столом, хоча, як правило, засинав знову, після чого лише з великими труднощами вдавалося переконати його перейти з крісла в ліжку. Скільки не вмовляли його мати й сестра, він не менше чверті години повільно гойдав головою не відкриваючи очей і не піднімаючись. Мати сіпала його за рукав, говорила йому на вухо лагідні слова, сестра відривалася від своїх занять, щоб допомогти матері, але на батька це не діяло. Він тільки глибше опускався в крісло. Лише коли жінки брали його під пахви, він відкривав очі, дивився поперемінно то на матір, то на сестру і говорив: "Ось воно, життя. Ось мій спокій на старості років". І, спираючись на обох

жінок, повільно, немов не міг справитися з вагою власного тіла, піднімався, дозволяв їм довести себе до дверей, а, дійшовши до них, кивав їм, щоб вони пішли, і йшов уже самотійно далі, проте мати спішно кидала шиття, а сестра — перо, щоб побігти за батьком і допомогти йому влаштуватися в постелі.

У кого в цій перевтомленій і надірваній від праці сім'ї залишався час клопотатися про Грегора більше, ніж то було безумовно необхідно? Витрати на господарство все більше скорочувалися; прислугу врешті-решт розрахували; для найважчої роботи приходила тепер уранці та ввечері велика кістлява жінка із сивим хвилястим волоссям; усю решту, помимо своєї великої швейної роботи, робила мати. Доводилося навіть продавати сімейні дорогоцінності, які мати й сестра з великим задоволенням одягали раніше в урочистих випадках, — Грегор узнавав про це вечорами, коли всі обговорювали вторговану суму. Більш за все, однак, ремствували завжди на те, що цю занадто велику за теперішніх обставин квартиру не можна залишити, тому що неясно, як переселити Грегора. Але Грегор розумів, що переселенню заважає не лише клопіт про нього, його якраз можна було легко перевезти в якомусь ящику з дірками для повітря; утримували сім'ю від зміни квартири, головним чином, повна безнадія й думка про те, що з ними трапилося таке нещастя, якого ні з ким із їхніх знайомих та родичів ніколи не траплялося. Сім'я виконувала геть чисто все, чого вимагає світ від бідних людей, батько носив сніданки дрібним банківським службовцям, мати надрилася над шиттям білизни для чужих людей, сестра, слухаючись покупців, снувала за прилавком, але на більше в них не вистачало сил. І рана на спині Грегора кожного разу починала боліти заново, коли мати й сестра, уклавши батька, поверталися до вітальні, але не бралися за роботу, а сідали поруч, щока до щоки; коли мати, указуючи на кімнату Грегора, говорила тепер: "Зачини ті двері, Грето", — і Грегор знову залишався в темноті, а жінки за стіною вдвох проливали сльози чи сиділи, утупившись в одну точку, без сліз.

Ночі й дні Грегор проводив майже без сну. Інколи він думав, що ось відчиняться двері й він знову, зовсім як раніше, візьме у свої руки справи

сім'ї; у думках його після довгої перерви знову з'являлись господар і керуючий справами, комівояжери й учні-хлопчики, дурень-двірник, два-три приятелі з інших фірм, покоївка з одного провінційного готелю — чудовий легкий спогад, касирша з одного магазину капелюхів, за якою він всерйоз, але занадто довго упадав, — усі вони з'являлись напереміж із незнайомими чи вже забутими людьми, але замість того, щоб допомогти йому та його сім'ї, виявлялись, усі як один, недоступні, і він бував радий, коли вони зникали. А потім він знову губив усіляке бажання турбуватися про сім'ю, його охоплювало обурення поганим доглядом, і, не уявляючи собі, що б він хотів з'їсти, він подумував залізти в комірчину, щоб узяти все, що йому, якби він і не був голодний, належало. Уже не задумуючись, чим би задовольнити Грегора, сестра тепер уранці й удень, перед тим, як бігти у свій магазин, ногою запихала в кімнату Грегора яку-небудь їжу, щоб увечері, незалежно від того, чи доторкнеться він до неї чи — як бувало частіше всього — залишить її недоторканою, одним помахом віника вимести цю їжу. Прибирання кімнати, яким сестра займалася тепер завжди вечорами, проходило як не можна швидше. По стінах тягнулися брудні смуги, скрізь лежали купи пилу й сміття. Перший час при появі сестри Грегор затискався в особливо забруднені кутки, немовби докоряючи їй таким вибором місця. Але якби він навіть стояв там тижнями, сестра однаково не виправилася б; вона ж бачила бруд нітрохи не гірше, ніж він, вона просто вирішила залишити його, При цьому вона із зовсім не властивою їй в минулі часи образливістю, що оволоділа тепер усією сім'єю, стежила за тим, щоб прибирання кімнати Грегора залишалося тільки її, сестриною, справою. Одного разу мати затіяла в кімнаті Грегора велике прибирання, для чого витратила декілька відер води — така велика кількість вологи була, до речі, неприємною для Грегора, і, образившись, він непорушно розпластався на дивані, — але мати була за це покарана. Як тільки сестра помітила ввечері зміну в кімнаті Грегора, вона, до глибини душі образившись, вбігла до вітальні і, незважаючи на закликання матері, що заломлювала руки, вибухнула риданнями, на котрі батьки — тато, звичайно, злякано підскочив зі свого крісла — дивилися спочатку безпорадно й здивовано; потім заметушилися й вони: батько, праворуч, став дорікати, матері за те, що вона не віддала це прибирання сестрі; сестра ж, ліворуч, навпаки,

кричала, що їй ніколи більше не дадуть прибирати кімнату Грегора; тим часом мати намагалася відтягнути в спальню батька, який від хвилювання зовсім загубив владу над собою; отрясаючись від ридань, сестра молотила по столу своїми маленькими кулачками; а Грегор голосно шипів від злості, тому що нікому не приходило в голову зачинити двері та позбавити його від цього видовища і від цього шуму.

Але навіть коли сестрі, змученій службою, набридло турбуватися, як раніше, про Грегора, матері не довелося замінювати її. Та без догляду Грегор усе-таки не залишився. Тепер надійшла черга служниці. Ця стара вдова, котра за довге життя винесла, очевидно, на своїх могутніх плечах немало горя, по суті, не відчувала до Грегора відрази. Без усякої цікавості вона одного разу випадково відчинила двері його кімнати і при вигляді Грегора, котрий, хоча його ніхто не гнав, від несподіванки забігав по підлозі, здивовано зупинилася, склавши на животі руки. З тих пір вона незмінно, уранці та ввечері, мимохідь відтуляла двері й зазірала до Грегора. Спочатку вона навіть закликала його до себе словами, котрі, очевидно, здавалися їй привітними, такими, наприклад, як: "Ходи-но сюди, гнойовий жучок!" чи: "Де наш жучисько?" Грегор не відповідав їй, він не рухався з місця, немов двері зовсім не відчинялися. Краще б цій служниці наказали щоденно прибирати його кімнату, замість того щоб дозволяти їй безпричинно турбувати його, коли їй заманеться! Якось раннім ранком — у скло бив сильний дощ, треба думати, уже ознака приходу весни, — коли служниця почала звичайне своє базікання, Грегор до того розсердився, що, немовби приготувавшись до нападу, повільно, утім, і нетвердо, повернувся до служниці. Вона, проте, замість того, щоб злякатися, тільки підняла вгору стілець, що стояв біля дверей, і широко відчинила при цьому рот, і було зрозуміло, що вона має намір закрити його не раніше, ніж стілець в її руці опуститься на спину Грегора.

— Отже, далі не поліземо? — запитала вона, коли Грегор від неї відвернувся, і спокійно поставила стілець у куток, на попереднє місце.

Грегор тепер майже нічого не їв. Тільки коли він випадково проходив повз приготовану для нього їжу, він задля розваги брав шматок до рота,

а потім, протримавши його там декілька годин, більшою частиною випльовував. Спочатку він думав, що апетит у нього відбиває вигляд його кімнати, але якраз зі змінами в своїй кімнаті він дуже швидко примирився. Склалася вже звичка закидати в цю кімнату речі, для яких не знаходилося іншого місця, а таких речей було тепер багато, тому що одну кімнату здали трьом мешканцям. Ці строгі люди — в усіх трьох, як побачив через щілину Грегор, були широкі бороди — педантично добивалися порядку, причому порядку не тільки у своїй кімнаті, але, так як вони тут оселилися, в усій квартирі і, значить, особливо на кухні. Мотлоху, тим більше брудного, вони терпіти не могли. Крім того, більшу частину меблів вони привезли з собою. З цієї причини в домі опинилося багато зайвих речей, котрі не можна було продати, але й жаль було викинути. Усі вони перекочували в кімнату Грегора. Рівним чином — ящик для попелу й сміттєвий ящик із кухні. Усе хоча б лише тимчасово непотрібне служниця, котра завжди поспішала, просто шпурляла в кімнату Грегора; на щастя, Грегор звичайно бачив лише предмет, котрий викидався, та руку, що тримала його. Можливо, служниця й збиралася принагідно поставити ці речі на місце чи, навпаки, викинути все разом, але поки що вони так і залишалися лежати там, куди їх одного разу кинули, якщо тільки Грегор, пробираючись через це манаття, не зсовував їх із місця — спочатку мимовільно, оскільки йому ніде було повзати, а потім зі зростаючим задоволенням, хоча після таких подорожей він годинами не міг рухатися від смертельної втоми та нудьги.

Оскільки постояльці часом вечеряли вдома, у загальній вітальні, двері вітальні в окремі вечори залишалися незачиненими, але Грегор легко мирився з цим, тим більше, що навіть і тими вечорами, коли вони були відчинені, часто не користувався, а лежав, чого не помічала сім'я, в найтемнішому кутку своєї кімнати. Але одного разу служниця залишила двері до вітальні відтуленими; відтуленими залишились вони й увечері, коли ввійшли жильці й запалили світло. Вони всілися з того краю столу, де раніше їли батько, мати й Грегор, розгорнули серветки та взяли до рук ножі та виделки. Відразу ж у дверях з'явилася мати з таріллю м'яса та за нею сестра — з повною таріллю картоплі. Від страви густо йшла пара. Постояльці нагнулися над поставленими перед ними тарелями,

немов бажаючи перевірити їх перед тим, як розпочати їсти, і той, що сидів посередині й користувався, очевидно, особливою повагою двох інших, розрізав шматок м'яса прямо на тарелі, явно бажаючи визначити, чи достатньо воно м'яке і чи не слід відіслати його назад. Він залишився задоволеним, а мати й сестра, напружено стежачи за ним, з полегшенням усміхнулися.

Господарі їли на кухні. Однак перед тим, як вирушити на кухню, батько зайшов до вітальні і, зробивши загальний уклін, з картузом в руках обійшов стіл. Постояльці дружно підвелися й щось пробурмотіли в бороди. Залишившись потім самі, вони їли майже в повному мовчанні. Грегору здалося дивним, що з усіх різноманітних шумів трапези раз по раз виділявся скрегіт зубів, що жують, немов це повинно було показати Грегору, що для їжі потрібні зуби і що найпрекрасніші щелепи, якщо вони без зубів, нікуди не годяться. "Таж і я що-небудь з'їв би, — заклопотано говорив собі Грегор, — але тільки не те, що вони. Як багато ці люди їдять, а я гину!"

Саме в той вечір — Грегор не пам'ятав, щоб за весь цей час він хоча б раз чув, як грає сестра, — із кухні пролунали звуки скрипки. Постояльці уже покінчили з вечерею, середній, діставши газету, дав двом іншим по аркушу, і тепер вони сиділи відкинувшись і читали. Коли заграла скрипка, вони прислухалися, підвелися та навшпиньках підійшли до дверей передпокою, де збилися в купу й зупинилися. Очевидно, їх почули на кухні, і батько крикнув:

— Може, музика панам неприємна? Її можна припинити цієї ж миті.

— Навпаки, — сказав середній жилець, — чи не хотіла б панночка пройти до нас і пограти в цій кімнаті, де, звичайно ж, набагато приємніше й затишніше?

— О, будь ласка! — вигукнув батько, немов на скрипці грав він.

Постояльці повернулися до вітальні й стали чекати. Скоро з'явилися батько з пюпітром, мати з нотами й сестра зі скрипкою. Сестра спокійно зайнялася приготуванням до гри; батьки, що ніколи раніше не здавали кімнат і тому поводитися з постояльцями перебільшено ввічливо, не посміли сісти на свої власні стільці; батько прихилився до дверей, засунувши праву руку за борт застібнутої лівреї, поміж двома ґудзиками; мати ж, котрій один із постояльців запропонував стілець, залишила його там, куди той його випадково поставив, а сама сиділа збоку, у кутку. .

Сестра почала грати. Батько та мати, кожний зі свого боку, уважно стежили за рухами її рук. Грегор, приваблений грою, наважився просунутись трохи далі, аніж звичайно, і голова його була вже у вітальні. Він майже не дивувався тому, що останнім часом став ставитися до інших не дуже-то чутливо; раніше ця чутливість була його гордістю. А між тим саме тепер у нього було більше, ніж коли б то, підстав ховатися, бо через пилюку, що лежала скрізь у його кімнаті та при найменшому порухові піднімалася, він і сам також був увесь покритий пилом; на спині й на боках він тягав з собою нитки, волосся, залишки їжі; дуже великою була його байдужість до всього, щоб лягати, як раніше, по декілька разів за день на спину й чиститися об килим. Але, незважаючи на свій неохайний вигляд, він не побоявся просунутися вперед по іскристій підлозі вітальні.

Утім, ніхто не звертав на нього увагу. Рідні були цілком захоплені грою на скрипці, а постояльці, які спочатку, засунувши руки в кишені штанів, стали біля самого пюпітра сестри, відійшли скоро, впівголоса перемовляючись і опустивши голови, до вікна, куди й кидав тепер стурбовані погляди батько. Було й справді схоже на те, що вони обманулися у своїй надії послухати хорошу, цікаву гру на скрипці, що вся ця їм вистава надокучила і вони уже з увічливості поступалися своїм спокоєм. Особливо свідчило про їх велику нервозність те, як вони випускали вгору з ніздрів та з рота дим цигарок. А сестра грала так гарно! Її обличчя схилилося набік, уважно й печально стежив її погляд за нотними знаками. Грегор проповз ще трохи вперед і притисся головою до підлоги, щоб отримати можливість зустрітися з нею очима. Чи був він твариною, якщо музика так хвилювала його? Йому здавалося, що перед

ним відкривається шлях до бажаної, незвіданої страви. Він був повен рішучості пробратися до сестри і, сіпнувши її за спідницю, дати їй зрозуміти, щоб вона пройшла зі своєю скрипкою до його кімнати, бо тут ніхто не поцінує її гри так, як поцінує цю гру він. Він вирішив не випускати більше сестру зі своєї кімнати, в усякому разі доти, доки він живий; нехай страшна його зовнішність прислужиться нарешті йому; Грегору хотілося, з'являючись біля всіх дверей своєї кімнати одночасно, шипінням відлякувати всякого, хто підступить до них; але сестра повинна залишитися в нього не з примусу, а добровільно; нехай вона сяде поруч із ним на диван і нахилить до нього вухо, і тоді він розповість їй, що мав твердий намір віддати її до консерваторії і що про це, якби не трапилося таке нещастя, він ще в минуле Різдво — Різдво, очевидно, вже пройшло? — усім заявив би, не боячися нічиїх і ніяких заперечень. Після цих слів сестра, розчулившись, заплакала б, а Грегор піднявся б до її плеча та поцілував би її в шию, котру вона, як поступила на службу, не закривала ні комірцями, ні стрічками.

— Пане Замза! — крикнув середній постоялець батькові і, не витрачаючи більше слів, вказав пальцем на Грегора, що повільно просувався вперед. Скрипка замовкла, середній спочатку усміхнувся, зробивши знак головою друзям, а потім знову поглянув на Грегора. Батько, як видно, порохував більш необхідним, ніж проганяти Грегора, заспокоїти спочатку постояльців, хоча ті зовсім не хвилювалися; та Грегор захоплював їх, здавалося, більше, ніж гра на скрипці, Батько поспішив до них, стараючись своїми широко розпростертими руками відтіснити постояльців до їхньої кімнати й одночасно затулити від їхніх очей Грегора своїм тулубом. Тепер вони й насправді стали сердитися — чи то через поведінку батька, чи то виявивши, що жили, не підозрюючи, з таким сусідом, як Грегор. Вони вимагали від батька пояснень, піднімали у свою чергу руки, сіпали бороди і повільно відступали до своєї кімнати. Між тим сестра подолала розгубленість, в яку впала від того, що так раптово перервали її гру; декілька миттєвостей вона тримала в безсильно повислих руках смичок і скрипку і, немов продовжуючи грати, усе ще дивилася на ноти, а потім раптом стрепенулась і, поклавши інструмент на коліна матері, — та все ще сиділа на своєму стільці,

намагаючись подолати приступ задухи глибокими зітханнями, — побігла до суміжної кімнати, до якої під натиском батька швидко наближалися постояльці, Видно було, як під досвідченими руками сестри злітають і укладаються ковдри й пуховики на ліжках. Перед тим як постояльці досягли своєї кімнати, сестра закінчила стелити постіль і висковзнула звідти. Батьком, очевидно, знову настільки оволоділа його впертість, що він забув про всяку ввічливість, з якою як-не-як зобов'язаний був ставитися до своїх постояльців. Він все відтісняв і відтісняв їх, доки уже у дверях кімнати середній постоялець не тупнув голосно ногою і не зупинив цим батька.

— Дозвольте мені заявити, — сказав він, піднявши руку і пошукавши очима також матір і сестру, — що з огляду на гидкі порядки, що панують у цій квартирі і в цій сім'ї, — тут він рішуче плюнув на підлогу, — я навідріз відмовляюся від кімнати. Розуміється, я жодного гроша не заплачу і за ті дні, що я тут прожив, навпаки, я ще подумаю, чи не пред'явити мені вам певних претензій, смію вас завірити, повністю обґрунтованих.

Він замовк і пильно подивився вперед, немов чогось чекав. І дійсно, обидва його товариші відразу ж подали голос:

— Ми також навідріз відмовляємося.

Після цього він взявся за ручку дверей і з шумом зачинив їх.

Батько навпомацки прошкутильгав до свого крісла і повалився в нього; з першого погляду можна було подумати, що він розташувався, як звичайно, задрімати, але по тому, як сильно й начебто нестримно гойдалася його голова, видно було, що він зовсім не спав. Грегор весь час непорушно лежав на тому місці, де його застали постояльці. Розчарований невдачею свого плану, а може бути, і від слабкості після довгого голодування, він зовсім утратив здатність рухатися. Він не сумнівався, що з хвилини на хвилину на нього зрушиться загальне

обурення, і чекав. Його не злякала навіть скрипка, котра, висковзнувши з тремтячих пальців матері, упала з її колін і подала гучний звук.

#### IV

— Любі тату й мамо, — почала сестра і стукнула кулаком по столу, — далі так діло не піде. Якщо, може, ви цього не розумієте, то я розумію. Я не хочу називати цю потвору своїм братом, а кажу лише одне: треба якось здихатися її. Ми робили все, що могли: піклувалися про неї, терпіли її. Думаю, що ніхто нам нічого не може закинути.

— Вона каже щиру правду, — мовив батько сам до себе. Мати, що й досі ще не віддихалась, затулила рукою рота і з божевільними очима почала глухо кашляти. Сестра підбігла до матері й приклала їй руку до чола.

Батька, здавалось, сестрині слова навели на певну думку, бо він випростався й почав бавитись зі своїм кашкетом між тарілками, що залишилися на столі після вечері пожильців; часом він позирав на нерухомого Грегора.

— Нам треба здихатись його, — ще раз рішуче мовила сестра, звертаючись до батька, бо мати через кашель нічого не чула. — Він вас обох із світу зведе, я вже бачу. Нам усім доводиться так тяжко працювати, а тут ще й дома ця повсякчасна мука. Я більше не здатна її витримати, — і вона так гірко заплакала, що сльози закапали матері на обличчя, і та механічно витирала їх рукою.

— Дитино моя, — співчутливо мовив батько; він сьогодні напрочуд добре розумів її, — то що ж нам робити?

Сестра безпорадно здвигнула плечима; сльози наче змили її впевненість.

— Якби він нас розумів... — напівзапитуючи мовив батько. Сестра, ревно плачучи, замахала рукою: мовляв, про це годі й думати.

— Якби він нас розумів, — знову сказав батько і заплющив очі на знак того, що згоден з сестрою, — тоді, либонь, з ним можна було б домовитись. А так...

— Його треба спекатись! — крикнула сестра. — Іншої ради немає, тату. Тобі треба спробувати просто викинути з думки, що то Грегор. У тім наше й лихо, що ми й досі віримо, ніби це Грегор. Але ж хіба це може бути він? Якби це був Грегор, то він давно б уже зрозумів, що людям неможливо жити разом із такою потворою, і сам пішов би собі геть. Тоді в нас не було б брата і сина, зате ми могли-б спокійно собі жити далі і згадувати його добрим словом. А так ця тварина переслідує нас, розганяє пожильців, хоче, певне, опосісти всю квартиру, а ми хай ночуєм на вулиці. Глянь, тату! — зненацька закричала вона. — Він знову починає!

І з незрозумілим Грегорові ляком сестра навіть матір лишила, просто-таки спорснула із стільця, ніби ладна була швидше пожертвувати матір'ю, аніж опинитися поблизу Грегора, і сховалась за батька. Той теж підвівся, схвильований сестриною поведінкою, і підняв руки, немов захищаючи її.

Проте Грегор навіть гадки не мав когось лякати, а надто сестру. Він просто почав обертатися, щоб зайти до своєї кімнати. А що був тепер зовсім немічний, то мусив навіть головою допомагати собі: високо піднімав її, потім бився нею об підлогу і так обертався. Нарешті він спинився й оглянувся. Батько й сестра, здається, збагнули його добрий намір; їхній страх тривав лиш одну мить. Тепер вони всі мовчки й сумно стежили за ним. Мати лежала на стільці, простягнувши й заклавши одна за одну ноги, батько й сестра сиділи поряд, і сестра обнімала рукою батька за шию.

"Ну, тепер вони, мабуть, дадуть мені обернутися", — подумав Грегор і знову взявся до свого. Він так напружився, що ледве дихав і раз по раз ставав відпочивати. А втім, його ніхто не гонив, його полишили на самого себе. Коли Грегор обернувся, то відразу почав лізти просто до дверей. Він здивувався, що до його кімнати така велика відстань, і ніяк не міг збагнути, як він, такий слабкий, так швидко подолав її. Думаючи тільки про те, як би швидше долізти, він майже не помітив, що ніхто в кімнаті не заважав йому жодним словом, жодним вигуком. Аж як Грегор уже досяг дверей, то трохи повернув голову — цілком повернути її він не міг, бо шия йому не гнулася, — і ще таки побачив, що позаду нічого не змінилося, тільки сестра підвелася зі стільця. Останній його погляд був спрямований на матір, яка вже міцно спала.

Не встиг Грегор переступити поріг, як двері за ним зачинили й замкнули на ключ і на засув. Він так злякався несподіваного грюкоту позад себе, що йому аж лапки вклякнули. То сестра так поспішала. Вона вже стояла й чекала його, а тоді скрадливо підбігла до дверей — Грегор зовсім не чув її кроків, — повернула ключа в замку й гукнула батькам: "Нарешті!"

"Що ж тепер?" — спитав сам себе Грегор і озирнувся в темряві. Скоро він виявив, що вже взагалі не може й поворухнутися. Це не здивувало Грегора, швидше здалося неприродним, що його досі могли носити такі тоненькі лапки. А втім, він почував себе порівняно добре, Хоч усе тіло боліло йому, але здавалося, що біль поволі слабшав, тож, певно, скоро мав і зовсім минутися. Гниле яблуко на спині і запалена рана навколо нього, геть заліплена пилукою, уже майже не дошкуляли йому. Про свою сім'ю він згадував зворушено й любовно. Він тепер був ще більше, ніж сестра, переконаний, що мусить зникнути. Так він лежав, аж поки дзигарі на вежі пробили третю годину ранку, і думки його були чисті й лагідні. Він дожив ще до тієї хвилини, коли за вікном почало світати. А тоді голова його похилилась до самої підлоги, і він востаннє легенько зітхнув.

Коли рано-вранці прийшла робітниця — вона завжди, хоч скільки її просили не робити цього, з надмірної сили та поспіху так грюкала дверима, що в домі по її приході вже ніхто не міг спокійно спати, — то на хвильку заглянула й до Грегора, але не помітила нічого особливого. Вона гадала, що Грегор навмисне лежить нерухомо, щоб викликати до себе співчуття, бо вважала його за дуже хитрого. У неї в руках якраз була мітла, і вона спробувала відігнати нею Грегора від дверей. Та коли він не зрушив з місця, служниця розсердилась і легенько штовхнула його; а коли й це не допомогло, приглянулась до нього уважніше. Збагнувши, що сталося, вона страшенно здивувалась, свиснула крізь зуби і, не довго роздумуючи, відчинила двері до спальні й гукнула в темряву:

— Гляньте-но, вона здохла! Лежить і не кивається!

Подружжя Замза посідали в постелі і, перелякані поведінкою робітниці, довго не могли збагнути, що вона сказала. Потім посхоплювались з ліжка, кожне на свій край, і пан Замза накинув на себе ковдру, а пані Замза просто в нічній сорочці зайшла до Грегорової кімнати. Тим часом відчинились також двері з вітальні і з'явилась Грета — відколи в них були пожильці, вона спала там, — зовсім одягнена, ніби й не лягала в ліжко, та й бліде обличчя, здавалось, свідчило про те саме.

— Мертвий? — мовила пані Замза і запитливо глянула на робітницю, хоч могла й сама пересвідчитись у цьому, бо й так було видно, що Грегор неживий.

— Мені здається, що мертвий, — відповіла робітниця і на доказ своїх сліз ще далі посунула Грегорове тіло мітлою. Пані Замза підвела руку, ніби хотіла стримати мітлу, проте не зробила цього.

— Ну, слава тобі господи! — сказав пан Замза і перехрестився. Усі три жінки і собі почали хреститись. Грета, що не зводила очей із тіла, сказала:

— Гляньте, який він худий. Він уже давно нічого не їв. Усе, що ми йому клали, так ціле доводилось і вимітати.

І справді, Грегорове тіло було зовсім пласке й висохле; власне, це аж тепер стало дуже помітно, бо воно не було вже підняте на лапках і лежало все на видноті.

— Зайди на хвилику до нас, Грето, — мовила пані Замза, сумно всміхаючись, і Грета, усе ще озираючись на тіло, пішла за батьками до їхньої спальні. Робітниця прихилила двері й відчинила навстіж вікно. Хоч ще було дуже рано, у свіжому повітрі відчувалось тепло: адже кінчався вже березень.

Троє постояльців вийшли зі своєї кімнати й здивувалися, не побачивши сніданку: про них забули.

— Де сніданок? — похмуро запитав служницю середній.

Але служниця, приклавши палець до губ, стала швидко й мовчки кивати постояльцям, щоб вони увійшли до кімнати Грегора. Вони увійшли туди й в уже зовсім світлій кімнаті обступили труп Грегора, сховавши руки в кишенях потертих своїх піджачків,

Тут відчинилися двері спальні й з'явився пан Замза в лівреї і з ним під руку з однієї сторони дружина, а з другої — дочка. У всіх були трохи заплакані очі; Грета ні-ні та притискалася обличчям до плеча батька.

— Зараз же залиште мою квартиру! — сказав пан Замза і вказав на двері, не відпускаючи від себе обох жінок.

— Що ви маєте на увазі? — трохи знічено сказав середній постоялець і улесливо усміхнувся. Двоє інших, закривши руки за спину, неперервно їх потирали, немовби в радісному чеканні великої суперечки, що несе, проте, хороше завершення.

— Я маю на увазі саме те, що сказав, — відповів пан Замза і обіруч зі своїми супутницями підійшов до постояльця. Той декілька секунд помовчав, дивлячись у підлогу, немов у нього в голові все переверталось.

— Ну що ж, тоді ми підемо, — сказав він згодом і подивився на пана Замзу так, немов, раптово змирившись, чекав на його згоду навіть і в цьому разі.

Пан Замза тільки декілька разів коротко кивнув йому, витріщивши очі. Після цього постоялець і насправді відразу направився широким кроком в передпокій; обоє його товаришів, котрі, прислухаючись, уже перестали потирати руки, подалися за ним прямо-таки навприсяжки, немов боялися, що пан Замза пройде в передпокій раніше, ніж вони, та відділить їх від їхнього вожака, У передпокої всі три постояльці зняли з вішалки шляпи, витягнули з підставки для паличок палиці, мовчки поклонилися й залишили квартиру. З якимось, як виявилось, зовсім невинуватим недовір'ям пан Замза вийшов із обома жінками на площадку для сходів; спершись на перила, вони дивилися, як постояльці повільно, щоправда, але невпинно спускалися по довгих сходах, зникаючи на кожному поверсі на певному повороті і з'являючись через декілька миттєвостей знову; чим далі йшли вони вниз, тим менше цікавили вони родину Замзи, а коли, спочатку перед ними, а потім високо над ними, став, красуючись поставою, підніматися з кошиком на голові підручний із м'ясного магазину, пан Замза та жінки залишили площадку і всі з якимось полегшенням повернулися до квартири.

Вони вирішили присвятити сьогоднішній день відпочинку та прогулянці; вони не лише заслуговували цієї перерви в роботі, вона була їм просто необхідна. І тому вони сіли за стіл і написали три пояснювальні листи: пан Замза — своїй дирекції, пані Замза — своєму працедавцю, а Грета — своєму шефу. Поки вони писали, увійшла служниця сказати, що вона іде, оскільки ранкова її робота виконана. Ті, що писали, спочатку кивнули, не піднімаючи очей, але коли служниця, замість того щоб піти, залишилася на місці, на неї незадоволено подивилися.

— Ну? — запитав пан Замза.

Служниця, усміхаючись, стояла у дверях з таким виглядом, немов у неї була для сім'ї якась щаслива новина, повідомити котру вона збиралася лише після впертих розпитувань. Майже вертикальна страусина пір'їна на її капелюшку, що завжди дратувала пана Замзу, погойдувалася в усі сторони.

— Так що ж вам потрібно? — запитала пані Замза, до якої служниця ставилася все-таки найбільш шанобливо.

— Так, — відповідала служниця, задихаючись від добродушного сміху, — щодо того, як прибрати це, можете не турбуватися. Уже все в порядку.

Пані Замза та Грета схилилися над своїми листами, немов збиралися писати далі; пан Замза, котрий помітив, що служниця збирається розповісти про все детально, рішуче відхилив це порухом руки. І оскільки їй не дозволили говорити, служниця пригадала, що вона дуже поспішає, крикнула з неприхованою образою: "Щасливо залишатися!" — різко повернулася й залишила квартиру, у нестямі ударивши дверима.

— Увечері вона буде звільнена, — сказав пан Замза, але не отримав відповіді ні від дружини, ні від дочки, бо служниця порушила їхній ледь віднайдений спокій. Вони підвелися, підійшли до вікна і, обнявшись, зупинилися там. Пан Замза повернувся на стільці в їх сторону і декілька секунд мовчки дивився на них. Потім він вигукнув:

— Ходіть-но сюди! Забудьте нарешті старе, і хоч трохи подумайте про мене.

Жінки відразу послухалися, поспішили до нього, приголубили його й швидко закінчили свої листи.

Усі троє вийшли з помешкання, чого не робили вже місяцями, і поїхали електричкою на природу, за місто. Вони сиділи самі на весь вагон, заллятий сонцем. Зручно вмостившись, родина обговорювала свої надії на майбутнє, і виявилось, що вони не такі вже й погані, якщо їх добре зважити. Усі троє мають добру роботу, а надалі сподіваються мати ще й кращу — раніше вони про це просто не питали одне в одного, бо мали інший клопіт. А зараз їхнє становище легко поліпшити, змінивши житло; вони хотіли знайти собі менше, дешевше, але зручніше і взагалі практичніше помешкання, ніж їхнє теперішнє, яке ще напатав колись Грегор. Отак розмовляючи, пан і пані Замза майже одночасно помітили, що їхня дочка, яка ставала дедалі жвавішою, останнім часом хоч і витримала таке лихо і щоки її зблідли, зробилася стрункою, вродливою дівчиною. Вони замовкли, майже несвідомо порозумілися поглядом і подумали, що час уже шукати для неї добру пару. А коли дочка перша схопилася виходити з поїзда і потягнулася молодим тілом, батьки побачили в цьому підтвердження своїх планів і добрих надій.